

De leer van de rechtvaardiging van de goddeloze

Doctoraalscriptie – ds. H. Zweistra

Docent: Prof. dr. A. de Reuver Dr. F. G. M. Broeyer

Datum: 5 oktober 2005

Gedeelte van deze scriptie, Hoofdstuk 4: Dr. Alexander Comrie

gedigitaliseerd door

**STICHTING DE GIHONGRON
MIDDELBURG**

2015

Hoofdstuk 4: Dr. Alexander Comrie

Par. 1 Biografische gegevens

Dr. Alexander Comrie is niet in Nederland geboren. Zijn wieg stond in de stad Perth, een plaats in Schotland. Hij zag daar het levenslicht ‘...op de 16de December van het jaar 1706..’ 2)

Een aardig detail is dat de overgrootvader van Comrie ‘...van moederszijde de beroemde prediker Andrew Gray (1633-1656) was...’ 3)

Opmerkelijk is dat ‘...Comrie over zijn ouders nergens spreekt. Ook bewaart hij het stilzwijgen over de scholen die hij bezocht, de uitspanningen [= ontspanningen HZ], waarmede hij zich als knaap vermaakte en het vak, waartoe hij werd opgeleid.’ 4)

De oorzaak hiervan ligt in het duister. Comrie heeft in zijn jeugd jaren ‘...herhaaldelijk ...onder predikaties van Ebenezer en Ralph Erskine verkeerd.’ 5)

Deze grote predikers hebben vormend op Comrie ingewerkt. Maar niet alleen deze twee Marrow-men hebben ‘...vormend op Comrie ingewerkt, maar ook nog een ander theoloog van naam nl. Thomas Boston Sn., (1677- 1732) sinds Mey predikant te Ettrick, behoorde tot hen, die aan dezen jongeling leiding gaven.’ 6)

De prediking van deze Godsgezanten is niet ongezegend gebleven. Ik weet niet wanneer Comrie tot bekering gekomen is. Dat is ook niet het belangrijkste. Wel heb ik dit gelezen: 'Ik, wiens zucht en beede het altoos geweest is, naa dat ik de vrye Genade Gods aan my, een van de grootste zondaren geproeft en gesmaakt heb, dat God my nauwe aan de Leere der Reformatie ... geliefde te houden.’ 7)

Zo'n citaat zegt genoeg dat Comrie bepaald geen vreemdeling van genade gebleven is. Comrie is als jonge man naar ons land gekomen. Wanneer dat precies geweest is, weet ik niet. Zijn biograaf heeft alles in het werk gesteld om daar achter te komen. Teleurgesteld schrijft Honig: ‘Vooraf ga echter de opmerking dat en de reden, waarom Comrie in Schotland niet naar eene Universiteit is gegaan, en het juiste tijdstip van zijn vertrek uit dat land ook mij onbekend gebleven zijn.’ 8)

Wel staat vast ‘...dat hij voor 21 Maart 1727 reeds eenigen tijd te Rotterdam moet hebben doorgebracht.’ 9)

Comrie hield zich hier niet bezig met studie maar met de handel. 10) Hij moest van zijn opdrachtgever reizen maken. Dat was niet zonder gevaar. In de maand december van het jaar 1727 treffen we Comrie op een boot aan voor de kust van Holland. Die reis zou hij niet meer vergeten. 10)

Hij schrijft er het volgende over: ‘In ‘t jaar 27, was ik, volgens myne aantekening, op zee met een schip van Zwartewaal, in de maandt van December. Daar wierdt een gebedt ‘s morgens en ‘s avonds uit de Zeevaart van van Leeuwarden gelezen. Maar daar quam zulk een verschrikkelyken storm op, dat meer als veertig schepen rondom ons verongelukten. Wij bergden het volk, zeven in getal, van een schip; het leezen van gebeden hieldt op, elk boog zyne knien en riep tot Godt, niemandt ging zyn oude gebedt opprevelen.’ 11)

De Heere maakte onderscheid. Comrie werd nog niet thuis gehaald. De Heere had nog wat te doen voor hem in Zijn wijngaard. Maar zover was het nog niet.

1) Uit persoonlijke interesse en omdat ik denk dat het een toegevoegde waarde heeft heb ik van Comrie een uitvoerige biografische schets gegeven.

2) Honig (1892 p. 3)

3) a.w. p. 4

4) a.w. p. 12

- 5) a.w. p. 13
- 6) a.w. p. 17
- 7) a.w. p. 14 in voetnoot 2 van de dissertatie van Honig.
- 8) a.w. p. 28
- 9) a.w. p. 28
- 10) a.w. p. 29
- 11) a.w. p. 29 voetnoot 1. Hier citeert Honig uit de 'Leerredenen' II, pag. 50.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Comrie in deze tijd '...op het kantoor geweest is van den grooten koopman Adriaan van der Willigen, die zelf niet onervaren was in de Heilige Godgeleerdheid.' 1)

Hoelang Comrie in de handel bezig is geweest, weet ik niet. Wel weet ik '...dat onze jonge man zich op den achtsten September van het jaar 1729 te Groningen onder het rectoraat van Michael Rossal als student in de Heilige Godgeleerdheid liet inschrijven.' 2)

Ongetwijfeld heeft Van der Willigen 'een Vermaard Koopman' hier een rol in gespeeld. Hij zal ontdekt hebben dat zijn werknemer voor iets anders was weggelegd. In Groningen ontving Comrie onderwijs van de hoogleraren '...Antonius Driessen, predikant te Utrecht, en Otto Verbrugge, hoogleeraar te Lingen.' 3)

Ook moet ik in dit verband noemen de hoogleraren Cornelius van Velzen en Albertus Voget. Vooral Antonius Driessen 'die wakkere kampioen voor de gereformeerde leer' heeft veel voor Comrie betekend. 4)

Comrie kende hem niet alleen van de colleges. Tussen de hoogleraar en de student bestond een persoonlijke band. Comrie was getuige van de zielsworstelingen van zijn professor. Hij heeft daar later over geschreven in zijn Catechismusverklaring. 5)

Ik lees daar het volgende: 'Ik hebbe dat klaar gezien in een Hoogleeraar/ onder wien ik studeerde; bij hem zijnde in zijne zielsangsten/ waardoor hij in de dieptens en als in de onderste helle (hier nog op aarde zijnde) lag en als een worm kroop/ roepende: o God! Is er een weg van ontkominge/ maak hem mij bekend! En deze hadde zijne Gratia Victrix van te voren uitgegeven.' Comrie heeft niet alleen in Groningen gestudeerd. 'In den zomer van het jaar 1733 toog onze student van Groningen naar Leiden.' 6)

Op deze universiteit ontmoette hij de hoogleraar Albertus Schultens die hij 'uitermate hoogachtte.' 7)

Comrie is niet zo lang in Leiden geweest. 'Op den vijfden October 1734 zag de jeugdige geleerde de kroon op zijnen arbeid gezet. Na zich vijf jaren lang op de beoefening der wetenschap te hebben toegelegd; na uitstekend te zijn onderwezen in de Dogmatiek der Gereformeerde 67 kerken, die zoozeer zijne sympathie had; en na kennis gemaakt te hebben met de philosophia theoretica et practica, was het oogenblik gekomen waarop Comrie een blijk kon geven van zijne kundigheid. En de proef slaagde naar wensch. Na verdediging van eene dissertatie 'de Moralitatis Fundamento et Natura Virtutis' trad hij op dezen dag in de rij der Doctoren.' 8)

Zijn promotor 9) was Guilelmus Jacobus 's Gravesande. Deze '...vermaarden hoogleeraar 's Gravesande, die evenals Boerhaave een Europeeschen naam had... 10) had Comrie in de laatste fases van zijn studie begeleid. 'Waarlijk een niet gering voorrecht!' 11) aldus Honig. Als jonge doctor in de filosofie sloot hij de deuren van de academie achter zich dicht. Hij wilde geen filosoof worden. Hij begeerde God te dienen in Zijn koninkrijk. Dat betekende overigens niet dat Comrie de studie terzijde schoof. Integendeel! Zijn uitgegeven geschriften getuigen van een geweldige belezenheid. Studeren was en bleef voor hem een 'must'. 'Niet lang na zijne promotie

meldde Comrie zich aan bij de Classe van Leiden en Neder-Rhijnlandt om praeparatoir te worden geëxamineerd.

1) a.w. p. 30. Zie de briefwisseling die hij gevoerd heeft met Jacob Groenewegen. Deze is later overgenomen door ds. Th. v.d. Groe. In die briefwisseling ging het over de vraag of het vertrouwen nu hoort tot het wezen des geloofs of tot het welwezen. In de 18e eeuw is veel over het vraagstuk van het geloof getwist. Nog een aardig detail is dat de koopman Adriaan van Willigen zowel met Comrie als met ds. Th. v.d. Groe bevriend is geweest. Een steeds terugkerende vraag is of deze Godsmannen elkaar ontmoet hebben. J.A. de Ruyter beantwoordt die vraag bevestigend. Hij schrijft in zijn 'Naschrift' op het boek van ds. Th. v.d. Groe over 'De Rechtvaardiging door het geloof': 'Toch hebben beide predikanten elkaar persoonlijk ontmoet en wel op de Provinciale Synode van Zuidholland, in het jaar 1746 te Rotterdam gehouden van 5 juli t/m 15 juli.' a.w. p. 126. Verder had Ds. Th. v.d. Groe een goede relatie met de familie Van Schellingerhout (de baljuw van Esselijkerwoude). Deze familie was ook weer intiem bevriend met Comrie.

2) a.w. p. 33

3) a.w. p. 34

4) a.w. p. 35

5) Comrie (1856 p. 40)

6) a.w. p. 43

7) a.w. p. 46

8) a.w. p. 46, 47

9) a.w. p. 47

10) a.w. p. 44

11) a.w. p. 47

In eene extra-ordinaire vergadering had op den tweeden November het examen plaats.' 1)

Na het examen beval de 'Praeses' 'den Scriba' 'uyt naam der E: Vergaderinge een zeer loffelyke attestatie te bezorgen.' 2)

Comrie hoefde niet lang op een beroep te wachten. Dat was gelet op 'het groote aantal proponenten' best verwonderlijk. Woubrugge bracht een beroep op hem uit. Op 1 mei 1735 werd hij bevestigd 'in het ambt van Dienaar des Woords'. De bevestiger was 'Nicolaus Holtius'. 3) Met deze predikant is Comrie later innig bevriend geraakt. Holtius heeft Comrie op die dag wel in het ambt bevestigd '...maar dit deed hij niet als vriend, maar in zijne qualiteit van consulent.' 4)

Hij bediende het Woord uit Johannes III:14, 15. Comrie predikte uit Zacharia VI:15. Comrie ging als ongehuwde de grote pastorie van Woubrugge bewonen. De Heere zegt: 'Het is niet goed dat de mens alleen zij.' 5)

Daarom bracht Hij een vrouw bij Adam. Met dat wonderlijke werk is de Heere doorgedaan. Comrie kreeg ook uit Gods goede handen 'een hulpe'. 'Op den 15e Augustus 1737 trad Comrie te Middelburg in den echt met de zeventwintigjarige jonkvrouw, Johanna de Heyde.' 6)

Alexander en Johanna kregen op 'den 17e October 1738' een dochter. Het meisje - het enige kind van Comrie - werd 'naar hare beide grootmoeders Rachel Cornelia genoemd.' 7)

Rachel Cornelia ontving reeds 'Op den 19e October 1738 den Heiligen Doop, bij welke plechtigheid Rachel Yance en Cornelia Berdenis als getuigen optraden.' 8)

Kort daarna werd Johanna '...reeds op den 29e dezer maand weggescheurd van den echtgenoot, aan wien zij zoo nauw verbonden en met wien zij zoo gelukkig vereenigd was geweest.' 9)

Comrie is met zijn eerste vrouw maar kort gehuwd geweest. ‘t Moet een uitermate goed huwelijk geweest zijn. Comrie heeft haar zeer lief gehad. Ook had hij grote achting voor haar. Ik kan het niet laten om op deze plaats iets aan te halen uit de ‘Opdracht’ die Comrie schreef als inleiding op zijn A.B.C. des geloofs. 10)

In die ‘Opdracht’ namelijk schrijft hij iets over haar: ‘Ik moet erkennen Godts goedheit aan my, van den eersten dag af, dat ik my in den echt begaf met Myne Hartgeliefde Echtgenoot, Juff. Johanna de Heyde, U: Ed: eenigste en seer geliefde Dochter en beminde Suster. Meer dan eene saake maakte het Huwelyk met Haar Ed: my tot grooten troost en uitnemende blydschap: Sat ik op haaren stillen sachtmoedigen Geest, sy besat in allen opsichte dat geen, dat het rechte sieraadt der Vrouwen is: Sag ik op haare bescheidenheit, die was aan alle menschen, grooten en geringen, openbaar, sy steets op haar harte hebbende beseffen van Godts nabyheit: Sag ik op haare nederigheid in gevoelen en in gewaad, elk, die haar kende, moest seggen, dat sy een voorbeeldt in sulck eene bedorve eeuwe was: Sag ik op haare gesetheit om Godt te dienen, gelyk Godt syne vrese seer vroeg in haar harte hadde ingelegt, deselve straalde door in het naarstig waarneemen van alle Godsdienstplichten, in ‘t openbaar en in ‘t bysonder, haaren tydt geduurig uitkoopende, om den goeden en welbehaaglyken wille Godts te kennen, en met haaren Godt te wandelen in dit tranendal! Sag ik op de liefde, die tusschen myne dierbaare Echtgenoot en my was, o! wat was die teder, innig en wedersydts vast, en nooit afnemende, maar aangroeiende, indien eenige toeneming in sulck eene liefde syn konde;

1) a.w. p. 50

2) a.w. p. 51

3) a.w. p. 53

4) a.w. p. 77

5) Genesis 2:18

6) a.w. p. 59, 60

7) a.w. p. 66

8) a.w. p. 66

9) a.w. p. 62

10) Ik heb de uitgave van 1746 geraadpleegd. Deze uitgave was uitgegeven te Leiden ‘By Johannes Hasebroek’.

dit was U: Ed: tot groote blydschap te sien, dat wy niet alleen door den Echt, maar vooral in liefde een waren: Sag ik op haare sorg om my wel te doen en van alles te besorgen; dat my eenige verquikking konde toebrengen, het was sonder weergae, sy soude haare oogen byna uitgerukt hebben.’ Johanna was gen kritiekloze aanbieder van haar man. Intendeel! Comrie vervolgt: ‘Sy was magtig in de Schriften, haar toeleg was om my geduurig aan te setten, om te prediken niet dingen, die boven het begryp van eenen gemeenen Toehoorder gingen, sy seide dikwerf, gy kunt niet genoeg gelooven, hoe onvatbaar de menschen syn...’ 1)

Het is duidelijk dat Comrie in haar veel verloren had. Ik geloof niet dat hij overdreven heeft. Daar was hij bepaald de man niet naar. Zo heeft hij het samenzijn met haar ervaren. Het aangehaalde laat ook een kant van Comrie zien die voor velen verborgen was. Comrie werd door zijn tegenstanders gezien als een ‘doldrijvend’ en ‘stijfkoppig’ 2) mens. Van der Aa zag hem als een man ‘die zich door zijnen driftigen en hartstogtelijken ijver zoo ver liet vervoeren, dat zijn naam onder de grootste onruststokers in de Hervormde Kerk bekend staat.’ 3)

Comrie bleef na het overlijden van zijn vrouw met Rachel Cornelia alleen achter in de pastorie van Woubrugge. Bleef Comrie alleen? Dat suggereerde dr. A. Kuyper. Hij schreef: ‘...he never married again.’ 4)

Toch is deze opmerking niet juist. Comrie is nog tweemaal gehuwd geweest. Hoe kan dan de ‘grote’ Kuyper beweren dat hij na Johanna nooit meer getrouwd is geweest? Daar is maar één reden voor op te geven. Comrie schreef uitvoerig over ‘zijn’ Johanna. Over de twee andere vrouwen heeft hij in zijn geschriften met geen woord gesproken. Voor de volledigheid wil ik de namen noemen van deze vrouwen. ‘Op den 25e April 1741 werd het huwelijk bevestigd tusschen hem en Mejuffrouw Maria van der Pijll, dochter van Pieter van der Pijl en Gloritje Jans, woonachtig te Lexmond. Haar vader was schout van die plaats, gelijk haar grootvader Nicolaas die van Lakerveld was.’ 5) Op 4 januari 1764 is Maria overleden. 6) Na haar overlijden is Comrie bijna drie jaren alleen geweest. Op 2 december 1766 7) trouwde Comrie met Catharina de Reus, wonende te Beverwijk. Toen Comrie de herderstaf opnam in de gemeente Woubrugge was het daar allesbehalve rustig. ‘De twisten over het geloof, die heel ons vaderland in beroering brachten, drongen ook door tot Woubrugge en hoe ernstig o.a. Cornelis van Schellingerhout ook vermaande alle ijdele disputen te staken, 70 het mocht hem niet baten.’ 8)

Enige jaren daarvoor had de gemeente nog een bloeitijd meegemaakt. In de jaren dat Carolus Blom in Woubrugge predikant was, zijn in de gemeente opmerkelijke dingen gebeurd. We mogen gerust spreken van een opwekking. Ik lees: ‘Onderwijl ‘ging Godts werk in deze plaatze zijn gang’ en bekeerden zich steeds meerderen tot den Heere.’ 9) Honig tekent de situatie als volgt: ‘Het zullen ongetwijfeld zeldzaam goede jaren geweest zijn, die de kerk van Woubrugge van 1716 tot ongeveer 1726 doorleefde. Een prediker, diep doordrongen van de waarheid, dat alleen in Christus het heil en het leven te vinden is; eene gemeente, die telkens al meerderen uit haar midden tot God bekeerd zag; en twee Vrijheeren, waarvan de een bovendien baljuw was, niet alleen professie doende van de religie, maar ook van ganscher harte die religie omhelzende en voorstaande.

1) Comrie a.w. ongenummerde bladzijden. De tekst is te vinden in de zogenaamde ‘Opdracht’.

2) Honig (1892, p. 54, 55)

3) Dit citaat staat op p. 58 van de dissertatie van Honig

4) a.w. p. 62. In voetnoot 5 staat de bron vermeld waar Honig uit citeerde.

5) a.w. p. 63

6) a.w. p. 64 voetnoot 2.

7) a.w. p. 64 voetnoot 3

8) a.w. p. 88

9) a.w. p. 85

Welk een opgewekt geestelijk leven zal er toen hebben geheerscht en hoe zal het ruischen van den Geest des Heeren zijn vernomen.’ 1) Om jaloers op te worden. En dat gebeurde in de achttiende eeuw! Maar helaas is het zo niet gebleven. De boze verdraagt de vrede in Christus niet. Hij zal er alles aan doen om te verstoren. Comrie was de aangewezen man om in die woelige tijden het roer in handen te nemen en het kerkschip door de bruisende golven heen te loodsen, al kan ik hier niet over uitweiden. Comrie heeft vele jaren in grote getrouwheid in zijn gemeente die hij zeer liefhad mogen arbeiden. Maar ook voor hem kwam het einde in zicht. Zijn krachten werden minder. Soms kon hij enige tijd niet voorgaan. Ziekte belemmerde hem de loop naar de kansel. ‘Op zondag 4 april 1773, sprak Comrie een kort woord van afscheid.’ 2)

‘t Viel hem zwaar. Ook de gemeente had het moeilijk. De band was innig. ‘Zoo kon het wel niet anders, of ‘met groote aandoening’ hoorde de gemeente den zwanenzang van haren ‘ouden Vader’ aan en begeleidden hare gebeden hem bij zijn vertrek, dat nog voor de intrede van zijn opvolger, die op den 9e Mei zijn dienstwerk aanvaardde, plaats greep.’ 3)

Comrie bleef niet in Woubrugge wonen. Zijn laatste levensjaren bracht hij door in Gouda. Hij heeft daar maar kort gewoond. De woning boven was voor hem klaar gemaakt.’ Op den 10e December van het jaar 1774 nam God hem weg en ging hij in in de vreugde zijns Heeren.’ 4)

Comrie’s lichaam is begraven in de Janskerk. 5)

1) a.w. p. 87, 88

2) a.w. p. 176

3) a.w. p. 176

4) a.w. p. 178

5) a.w. p. 179 Par.

2 Comrie als dogmaticus

Wisse begint zijn opstel 1) met de opmerking: ‘Alexander Comrie is een omstreden theoloog, zowel in zijn tijd als in onze tijd.’ Comrie had in zijn dagen zijn voor- en tegenstanders en ook vandaag de dag. Kuyper achtte hem hoog. Zijn visie op de leer van de rechtvaardigmaking gaat voor een groot deel terug op Comrie. Eén van de eerste dissertaties die aan de Vrije Universiteit 2) verdedigd werden, ging over Alexander Comrie. Kuyper was zelf de promotor van deze promovendus, Honig. Het is niet te veel gezegd dat het theologisch klimaat van de vroege gereformeerden voor een groot deel bepaald werd door het denken van Comrie. Dat kan bepaald niet meer gezegd worden van de gereformeerden na de Tweede Wereldoorlog. Die verandering in denken is treffend vertolkt door Agnes Amelink in haar boek *De Gereformeerden*. 3)

De gereformeerde kerk in haar huidige status heeft geen enkele affiniteit meer met de theologen en de theologie van de Nadere Reformatie. Niet alleen Kuyper, de vader van de Doleantie, had grote waardering voor het theologisch denkkader van Comrie, ook ds. G.H. Kersten, de ‘Kuyper’ van de Gereformeerde Gemeenten, had grote achting voor Comrie. Een bekend verhaal is dat de jonge Kersten met de voeten in een teiltje met koud water Comrie las. Naar eigen zeggen had hij hem ‘vermalen’. Inderdaad is het theologisch klimaat van de Gereformeerde Gemeenten tot op vandaag niet denkbaar zonder Comrie. Ds. A. Vergunst vat het zo samen: ‘Wanneer nu naar het ‘theologisch eigene’ van de Gereformeerde Gemeenten een onderzoek gedaan wordt, kunnen we niet beter doen dan naar met name Comrie te verwijzen, die door zijn geschriften een geweldige invloed heeft uitgeoefend en nog uitoefent.’ 4)

Het kan wonderlijk gaan. Kersten die te vuur en te zwaard Kuyper bestreed, omhelsde Comrie, wat ook Kuyper deed. Comrie is ‘een omstreden theoloog’. Dat zou gelet op het bovenstaande niet direct verwacht worden. Toch is het zo. Hoe zit dat? Waarom is Comrie ‘een omstreden theoloog’? Kort en goed omdat Comrie de scholastiek in zijn theologie heeft binnen gehaald. Graafland zegt van hem dat hij ‘...de meest scholastieke theoloog van de Nadere Reformatie van de achttiende eeuw...’ 5) genoemd kan worden. Dat klinkt uit zijn mond niet positief. Hij vindt het ook niet positief. Hij kan met de scholastiek ingestelde Comrie moeilijk uit de voeten. Hij ervaart zijn insteek min of meer als een breuk met de theologie van Calvijn en Luther. Van hen zegt hij ‘...dat vooral Luther maar in mindere mate toch ook Calvijn een

afkeer hebben gehad van de scholastiek en bewust geen gebruik hebben gemaakt van de aristotelische wijsbegeerte.’ 6)

Ik denk dat het in dit verband goed is het woord ‘scholastiek’ kritisch te bekijken. Wat moeten we daar nu eigenlijk onder verstaan? Omdat deze term niet zo eenvoudig is uit te leggen, laat ik de grote kenner van de Middeleeuwse wijsbegeerte L. M. de Rijk aan het woord. Hij schrijft: ‘Zelf neem ik de term ‘Scholastiek’ als een verzamelnaam voor al dat wetenschappelijk, vooral wijsgerig en theologisch, bezig zijn dat geschiedt volgens een methode die hierdoor wordt gekenmerkt dat, zowel voor het onderzoek als voor het onderwijs, gebruik wordt gemaakt van een steeds weerkerend systeem van begrippen, onderscheidingen, propositie-analyses, redeneertechnieken en disputeermethoden.

1) Wisse (1999, p. 1)

2) Honig (1892)

3) Amelink (2002)

4) Vergunst (1983 p. 72)

5) Graafland (1987, p. 128)

6) a.w. p. 4

In mijn opvatting is het didactische aspect van de term het meest overheersend.’ 1) En even verder: ‘Scholastiek en ‘scholastieke methode’ voor meer nemen dan juist een methode, loopt, zoals we ook al eerder zagen, hopeloos vast. Daarom stel ik voor er dan ook beslist niets anders onder te verstaan dan een bepaalde, nog nader te definiëren, methode.’ 2)

De definitie van De Rijk luidt: ‘Onder ‘scholastieke methode’ versta ik een in de wijsbegeerte (en de theologie) toegepaste werkwijze die hierdoor wordt gekenmerkt dat, zowel voor het onderzoek als voor het onderricht, gebruik wordt gemaakt van een steeds weerkerend systeem voor begrippen, distinkties, definities, propositieanalyses, redeneertechnieken en disputeermethoden, die aanvankelijk aan de aristotelisch-boethiaanse, later echter, en in veel ruimere mate, aan de eigen terministische logica waren ontleend.’ 3)

Het is duidelijk dat Graafland het begrip ‘scholastiek’ anders invult. Voor hem is het beslist meer dan een methode. Zo onschuldig is het niet. Achter een methode gaat een denkwereld schuil. Scholastiek is voor hem een zelfstandige wereld met eigen denkinhouden die uiterst moeilijk te verenigen is met de theologie. De theologie heeft haar invloed ondergaan. Daarom schrijft hij ook: ‘In het algemeen kunnen wij vaststellen, dat de scholastieke theologie en de daarin zo'n invloedrijke plaatsinnemende filosofie van Aristoteles binnen het reformatorische denken opnieuw is binnengehaald en een niet onbelangrijke plaats daarin is toegekend.’ 4)

Aristoteles was bij de Reformatie de deur geweest. Toch ging de deur even later weer royaal voor hem open. Dat was voor Graafland ontegenzeggelijk een teruggang. Voor hem is de Reformatie niet met Aristoteles te verenigen, maar voor de gereformeerde orthodoxie wel. ‘De Gereformeerde Orthodoxie is ontstaan direct na de Reformatie, dus na Calvijn, en eigenlijk al voor een deel ten tijde van Calvijn. 5)

Te denken valt hier aan de opvolger van Calvijn, Theodorus Beza, die gerekend kan worden tot een vertegenwoordiger van de gereformeerde orthodoxie. Van Sliedregt wijst erop in zijn dissertatie dat Beza door theologen als P. Martyr Vermigli en ‘de niet minder scholastieke theoloog Zanchius’ 6) was beïnvloed. Zanchius was een uitnemend kenner van Thomas. 7)

Even verder schrijft Van Sliedregt: ‘Mede door deze relaties is Beza ertoe gekomen om grote waarde te hechten aan het onderwijs in de aristotelische filosofie aan de academie van Genève.’ 8)

Van Sliedregt beklemtoont wel dat het Beza werkelijk ging ‘om de methode, want hij keerde zich tegen de opvattingen van Aristoteles en deed tot in zijn preken toe antischolastische uitspraken.’ 9)

Beza was de overtuiging toegedaan dat de aristotelische filosofie dienstbaar kan zijn aan de theologie. Naar het gevoel van Van Sliedregt is het niet bij dienstbaarheid gebleven. ‘Hagar’ vergat haar plaats al meer en wilde eigenlijk ‘Sara’ wezen. Met andere woorden het binnenhalen van de filosofie blijft niet zonder inhoudelijke gevolgen. Van Sliedregt kan maar tot één conclusie komen: ‘Een kernvraag daarbij is of veranderingen op het gebied van de methode waarmee de stof behandeld werd, per definitie ook veranderingen met betrekking tot de inhoud impliceren. Bij Beza is dit dunkt ons het geval geweest.’ 10)

Theologen zoals Van der Linde, Graafland en Van Sliedregt zien tussen de Reformatie en de Orthodoxie geen continuïteit. Voor hen is er sprake van een breuk. 11)

1) De Rijk (z. j., p. 25)

2) a.w. p. 110

3) a.w. p. 110

4) Graafland (1987, p. 4)

5) a.w. p. 5

6) Van Sliedregt (1996, p. 310)

7) Graafland (1987, p. 12)

8) Van Sliedregt (1987, p. 310)

9) a.w. p. 310

0) a.w. p. 316

11) Van Asselt (1998, p. 26)

Haaks op dit denken staat het denken van de grote Amerikaanse theoloog R.A. Muller. Hij benadrukt in zijn dissertatie ‘...dat als het er op het inhoudelijke aankomt, er tussen Reformatie en Orthodoxie een grote continuïteit bestaat.’ 1) Muller heeft in Utrecht schoolgemaakt. Theologen als Van Asselt, Van der Brink en anderen delen zijn visie. Dat betekent niet dat zij geen verschillen zien in het taalkleed dat Calvijn gebruikt en dat Beza hanteert. Maar dat heeft beslist geen inhoudelijke gevolgen gehad. Calvijn heeft het althans niet zo ervaren. Geruime tijd hebben ze samen in Genève gewerkt en we hebben nooit vernomen dat er kloven tussen deze Godsmannen ontstaan waren. In 74 dit verband is het goed om naar Van der Brink te luisteren die ons het volgende voorhoudt: ‘Beza en zijn medestanders waren wel genoodzaakt om zo helder en systematisch mogelijk uit te werken wat ze van Calvijn geleerd hadden, niet alleen ten behoeve van het onderwijs in Genève, maar ook in de polemieken met allerlei tegenstanders van de Reformatie.’ 2)

Maar vervolgt hij: ‘Wanneer zij daarbij gebruik maken van rationele en filosofische methoden, betekent dat volstrekt niet dat ze er ook inhoudelijk een andere theologie op na gaan houden dan Calvijn. Integendeel, ze werken die theologie juist consequent uit, en verdedigen haar op zo scherpzinnig mogelijke wijze.’ 3)

Dus er is wel sprake van uitwerking maar altijd binnen de kaders van de meester. Nog eenmaal laat ik Van den Brink aan het woord om duidelijk de visie van de Utrechtse school te positioneren: ‘Hun gebruikmaking van scholastieke denkmiddelen was puur technisch en formeel van aard, tastte de inhoud van hun theologie op geen enkele

manier aan, en was alleen nodig om de aanvallen van onder meer rooms-katholieke en humanistische zijde overtuigend te kunnen pareren.’ 4)

Het is dus duidelijk dat Van den Brink anders met Beza uitkomt dan Van Sliedregt. Met klem stelt hij dat de inhoud van hun theologie door het gebruik van het filosofisch instrumentarium niet is aangetast. Het theologisch concept van Beza mag dus als volstrekt reformatorisch beschouwd worden.

Nu Comrie. Hierboven is hij reeds gesitueerd als een scholastiek theoloog. En dat was hij ook. Toch heeft ook hij geen kloof gevoeld met de theologie van Calvijn. Op meerdere plaatsen in zijn geschriften benadrukt hij de innige theologische verbondenheid met Calvijn. Hij hanteert het aristotelisch instrumentarium om zijn tegenstander zo helder mogelijk tegemoet te kunnen treden. Zijn tegenstander was vooral de remonstrant met zijn optimistische mensvisie. Het gebruik van het filosofisch begrippenapparaat had naar zijn vaste overtuiging geen inhoudelijke gevolgen. Wisse haalt in dit verband ds. A. Moerkerken aan: ‘In recente artikelen verdedigt Moerkerken echter dat Comrie weliswaar scholastieke termen gebruikt, maar dat daar eigenlijk niets mis mee is. Het was gewoon de wetenschappelijke methode van die tijd.’ 5)

Ook hij bepleit de continuïteit in denken tussen Calvijn en Comrie.

1) Graafland (1987, p. 6)

2) Van der Brink (1994, p. 149)

3) a.w. p. 149, 150

4) a.w. p. 150

5) Wisse (1999, p. 2) 75 Par 2.

2 Comrie en het geloof

Een voorbeeld van zijn filosofische aanpak van theologische vraagstukken is zijn visie op het geloof. Om het leerstuk van de rechtvaardiging bij Comrie goed in beeld te krijgen, is het van belang om zijn geloofsvisie hier kort te schetsen. Geloof en rechtvaardiging zijn immers nauw met elkaar verbonden. Deze twee begrippen bepalen het gedachtegoed van Comrie. Velen weten van Comrie niet meer te zeggen dan dat hij wanneer hij spreekt over het geloof begrippen hanteert als ‘hebbelijkheid’ en ‘dadelijkheid’ des geloofs. Die twee woorden zijn de vertaling van de Latijnse woorden ‘habitus’ en ‘actus’. Comrie is bepaald niet de eerste theoloog die deze begrippen hanteert. Hij staat in een lange traditie van scholastieke theologen. 1)

Ook Amesius, Voetius, Turretini en anderen gebruikten deze onderscheidingen. Het begrip ‘habitus’ staat voor ‘geloof’ en ‘actus’ staat voor ‘geloven’. Wisse maakt in zijn opstel gebruik van een beeld om het onderscheid tussen deze begrippen helder te maken. Het beeld is een plant. 2)

De habitus van een plant is de gerichtheid op licht. ‘De habitus is dus alleen zichtbaar uit de actus die de plant vertoont.’ 3)

Wanneer ik een plant in het donker zet, komt er van de actus weinig terecht. Maar wanneer ik de plant in het zonlicht plaats, komt de habitus tot actus. De mens heeft door de val in het Paradijs het geloof verloren. Hij mist de habitus van het geloof. De remonstrant ontkent dit. Hij stelt dat de mens ondanks de val die habitus we bezit. Hier zit het cruciaal verschil tussen Comrie en zijn tegenstander. Voor Comrie staat het vast dat de mens eerst die habitus van het geloof moet ontvangen wil hij komen tot actus. Kort en zakelijk geformuleerd: ‘Om geloofsdaden te kunnen verrichten moet er een geloofsvermogen door God worden gegeven in de wedergeboorte.’ 4)

De mens is hier volstrekt lijdelijk in. De mens is niet in staat om het geloof uit zijn eigen bestaan op te diepen. Het geloof is ten volle een gave Gods. Bij de wedergeboorte wordt dus aan de zondaar het geloof geschonken. De habitus is er. Dat die habitus er is, komt men te weten door de actus. Wisse zegt het zo: ‘Je ziet pas dat iemand een habitus tot geloven heeft, als je zo iemand uitlokt tot geloven.’ 5)

In sommige gevallen is de habitus genoeg. Comrie denkt dan aan jong gestorven kinderen. 6)

Zij waren nog niet in staat om tot actus te komen. De habitus was hen wel geschonken. Ze waren dus wel met Christus verbonden. Deze stellingname is niet zonder gevaar. Het gevaar is dat men stopt bij de habitus. Maar dan heeft men Comrie niet aan zijn zijde. Comrie benadrukt ook de actus. Daarmee bedoelt hij de omhelzing van de aangeboden Christus. Helaas is het evenwicht in het denken van Comrie door bepaalde epigonen niet vast gehouden. Ik doel dan hierop dat men zich ging richten op de habitus, en dat los van de actus. De mens werd daarmee op zichzelf terug geworpen om na te gaan of hij wel de kenmerken van de habitus van het geloof bezat. Dat is de bedoeling van Comrie niet geweest. ‘Als we de habitus interpreteren als een ervaring, missen we de bedoeling van de term.’ 7)

De geschiedenis leert ons dat dit wel gebeurd is.

1) a.w. p. 5

2) a.w. p. 3

3) a.w. p. 4

4) a.w. p. 5

5) a.w. p. 6

6) a.w. p. 6

7) a.w. p. 8

Par. 3 Comrie en de rechtvaardiging

3.1 Rechtvaardiging, van eeuwigheid en rechtvaardiging, in de vierschaar Het is een goede zaak het begrippenpaar habitus-actus mee te nemen bij het overdenken van de leer van de rechtvaardiging bij Comrie. Comrie spreekt over de rechtvaardiging van eeuwigheid als ‘een inblijvende daad in God’. 1)

Dat doet hij uit dogmatisch oogpunt. God is de mens in alles vooruit. Hij is niet afhankelijk van onze daden. De remonstrant meende van wel. God reageert op de daad van de mens. Uiteindelijk had de mens zijn toekomst in zijn eigen hand. Op deze manier wilde de remonstrant de verantwoordelijkheid van de mens benadrukken. De mens was rechtvaardig voor God door zijn geloof. De rechtvaardiging ging niet aan het geloof vooraf. Net als bij het geloof is hier bij de rechtvaardiging sprake van een dogmatisch conflict met de remonstrant. Om nu alle inmenging van de mens in het stuk van de rechtvaardiging uit te sluiten, nam Comrie in zijn denken zijn uitgangspunt in de eeuwigheid. Daar heeft God Zich voorgenomen mensen te rechtvaardigen. God is soeverein, onafhankelijk van de keus van de mens. In die eeuwigheid heeft Hij over de toekomst van de mens besloten. Maar we zouden een grote vergissing maken als we zouden denken dat Comrie de rechtvaardiging in de tijd van geen belang zou achten. Integendeel! Comrie roept de mensen niet op om zich in te laten met de dingen die in de eeuwigheid hebben plaatsgevonden. De mens moet niet reflecteren op die rechtvaardiging. Comrie had die rechtvaardiging alleen nodig uit dogmatisch oogpunt. Net als bij de habitus van het geloof. Ik zou het zo wil zeggen, dat het wel draait om deze categorieën, maar het uiteindelijk gaat om de actus

in de tijd. In dit kader is het goed om stil te staan bij de ‘rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie’. Wisse wijst er op hoe met deze rechtvaardiging in de twintigste eeuw is omgegaan. 2)

Deze rechtvaardiging ziet er als volgt uit: ‘Nadat Christus aan het hart is geopenbaard, volgt een nieuwe periode van ontdekking aan de algehele verlorenheid van de mens. Men leert het recht van God toestemmen en billijken. Daarop treedt Christus tussen en wordt men bij eigen ervaring vrijgesproken van schuld en straf en ontvangt men het recht ten eeuwigten leven.’ 3)

De bekende voorman van de Gereformeerde Gemeenten, ds. G. H. Kersten, noemt deze rechtvaardiging een ‘tweede genade’. 4)

Wisse stelt de terechte vraag of Comrie het zo geleerd heeft. Is de vierschaarbeleving een afzonderlijke ervaring? Wisse stelt nadrukkelijk: ‘Naar mijn overtuiging is dat niet het geval.’ 5)

Hij vervolgt: *‘Wat Comrie de rechtvaardiging in de vierschaar noemt, is naar mijn inzicht niets anders dan dat deel van de rechtvaardiging, dat zich in het hart van de mens voltrekt.’* 6)

Hier is van groot belang het begrippenpaar habitus-actus binnenboord te halen. Wij mogen niet wat bijeen hoort uit elkaar leggen. De vierschaarbeleving is niet iets exclusiefs. Comrie gebruikt deze metafoer om de rechtvaardiging door het geloof voor het voetlicht te brengen. De actus is voor Comrie van essentieel belang. Christus wordt door het geloof omhelst. In die actus realiseert zich de habitus van de rechtvaardiging van eeuwigheid.

Wisse verwoordt het zo: *‘Die uitwerking begint direct na de levendmaking, waardoor het hart ontvankelijk wordt voor het Woord van God en het voert tot de gelovige omhelzing van Christus, Die in het Evangelie wordt aangeboden. In de Brief laat Comrie de rechtvaardiging dan ook duidelijk bij de wedergeboorte en de eerste tekenen daarvan, beginnen.’* 7)

Wisse kan na zijn uiteenzetting van Comrie's gedachten niets anders concluderen dan dat zijn rechtvaardigingsleer ‘een voluit reformatoerisch karakter draagt.’ 8)

In de nu volgende paragrafen wil ik de bronnen zelf raadplegen om te zien wat Comrie ons te zeggen heeft aangaande het leerstuk van de rechtvaardiging.

1) a.w. p. 14

2) a.w. p. 15

3) a.w. p. 15

4) a.w. p. 15

5) a.w. p. 15

6) a.w. p. 15

7) a.w. p. 17

8) a.w. p. 17

Par. 3.2 Comrie en de rechtvaardigmaking vanuit een preek over Romeinen 5 vers 1

Allereerst wil ik stilstaan bij een preek van Comrie over Romeinen 5:1 ‘Wij dan, gerechtvaardigd zijnde uit het geloof, hebben vrede bij God, door onzen Heere Jezus Christus.’ 1)

Comrie begint deze preek met de volgende verantwoording: ‘Wij hebben deze woorden uitgekozen, om uwe Christelijke aandacht aan te toonen, dat het geloof, eene genade is, waardoor de ziel gerechtvaardigd wordt.’ 2) Hij zet zich in zijn preek al gelijk af tegen de ‘Roomschgezinden’. Zij ‘...willen, dat dit woord [namelijk: rechtvaardigmaking; HZ) eene instorting van heiligheid of rechtvaardigheid zou te kennen geven...’ 3)

Comrie wil daar niet van weten. Het woord rechtvaardigmaking is ‘...ontleend van de vierschaar, en eigenlijk beteekent een rechterlijk vonnis van vrijspreking van de schuld of misdaad, waarover iemand beschuldigd wordt...’ 4)

In zijn preek over de rechtvaardigmaking hanteert Comrie, om met de woorden van Wisse te spreken, de metafoor van een vierschaar. In die vierschaar zijn aanwezig de rechter, de gedaagde, de beschuldigers, de voorspraak. 5)

Ook klinkt in die vierschaar het vonnis. Dit alles vindt plaats in het geweten van hen die gerechtvaardigd worden. De Rechter is God. Hij wordt ‘...als Rechter door goddelijk licht in de vierschaar van het geweten gezien.’ 6)

Hoe? Als een heilig God met majesteit en heerlijkheid bekleed. ‘De ontdekking en kennis van God, te dezen aanzien, is ten uiterste noodzakelijk voor den mensch, dewijl in den zondestaat alle indrukken van Gods hoogheid bijna versleten zijn door de gewoonte van zondigen...’ 7)

Ook leert de ziel Hem kennen in Zijn alomtegenwoordigheid en alwetendheid. In dit verband citeert Comrie Psalm 139. De ziel ziet Hem in ‘...Zijne vlekkelooze heiligheid...’ Ook in ‘...Zijne gestrenge rechtvaardigheid, zoodat de ziel Hem leert kennen als dien God, die de zonden ordelijk voor oogen zal stellen, die den schuldige geenszins onschuldig houdt, maar een rechtvaardig vonnis vellen zal over den afwijker en overtreder.’ 8)

Comrie acht het ten uiterste nodig ‘Dat de ziel dit bevindelijk leert, opdat zij van hare laatste toevlucht mag afgedreven worden...’ 9)

Tenslotte wordt God als de almachtige Rechter bekendgemaakt. Comrie gaat vervolgens spreken over ‘de gedaagde zondaar’. 10)

Deze zondaar staat ‘voor God schuldig en verdoemelijk’. 11) Hij kan zich op geen enkele manier verontschuldigen. Op de dienaren des Woords rust de verantwoordelijkheid om de zondaar zijn schuld bekend te maken. Het is opmerkelijk dat Comrie in dit stuk het eerst over de dienaren des Woords heeft en dan spreekt over de Heilige Geest. Hij verwoordt dit als volgt: ‘God roept den zondaar voor zijne vierschaar, door de krachtadige werking van zijnen Geest, in de ziel van den mensch...’ 12)

Wat gebeurt er dan met die mens? Comrie beantwoordt die vraag met deze woorden: ‘De Heilige Geest, het Woord vergezellende, verdrijft de aangeborene blindheid en duisternis, door welke het verstand beneveld is, en Hij geeft de ziel een klaar en overtuigend gezicht van hare zonde en ellende...’ 13) Die overtuiging is grondig en diep. Zij is bepaald niet gelijk aan een morgenwolk die verdwijnt.

1) Comrie (1744). Deze preken serie over het geloof is vele malen herdrukt. Kennelijk voorzag zij in een behoefte. Deze preek over de rechtvaardiging is de tweede in de serie.

2) a.w. p. 37

3) a.w. p. 38

4) Id.

5) Id.

- 6) Id.
- 7) a.w. p. 39
- 8) a.w. p. 41 79
- 9) Id.
- 10) a.w. p. 42
- 11) Id.
- 12) a.w. p. 43
- 13) Id.

Vandaar dat Comrie schrijft: ‘De Heilige Geest verlicht en overtuigt niet alleen, maar Hij doet de overtuiging in de ziel diep en met een allerpijnlijkst gevoel en smart tot in den bodem van dezelve indringen; zoodat zij proeft en smaakt, hoe onuitsprekelijk bitter het is, dat zij tegen den Heere gezondigd heeft, Jeremia 3:25.’ 1)

Deze diepingrijpende overtuiging ‘wordt gewoonlijk genaamd de zielverbrijzelende werking des Heilige Geestes...’ 2) Dit alles is nodig aldus Comrie ‘...om den zondaar tot eenen zieke voor den grooten Medicijnmeester Christus te maken, om de nauwe vereeniging tusschen de ziel en de zonde te breken, en om de ziel naar God en voor zijne vierschaar te drijven...’ 3) In dit verband merkt hij op dat de ‘Heilige Geest werkt zonderling op de hartstocht van vreeze.’ 4)

Het gevolg van dit alles is dat de zondaar voor God verschijnt. ‘Als een beladene onder eenen zwaren last van zonde en ongerechtigheid, dien hij ziet en kent, en waaronder zijne ziel gebukt gaat...’ en hij ‘...komt met eene diepe schaamte, walging en verfoeiing van zichzelf voor God, roepende: O Heere! Ik ben beschaamd ja schaamrood...’ 5) In die vierschaar zijn niet alleen God en de gedaagde zondaar, maar ook ‘de aanklagers en beschuldigers’ 6) aanwezig.

De eerste aanklager is ‘de wet van God’ 7). Immers, door de wet is de kennis der zonde. Hoe functioneert de wet hier? Comrie houdt zijn gemeente voor ‘...het dikwijls gebeurt, dat de wet hem van gebod tot gebod leidt, en aanwijst, dat hij tegen deze allen zwaarlijk gezondigd en geene van die onderhouden heeft...’ 8)

Wat moet de wet na dit alles blootgelegd te hebben, eisen? Vrijspraak? Dat is toch een grote dwaasheid! Het recht mag toch niet gebogen worden. De wet kan maar een ding zeggen en dat is, dat de ziel die zondigt, moet sterven. 9)

De tweede aanklager in dit rechtsgeding is ‘...’s menschen eigen geweten...’ 10)

Wat doet het geweten? Comrie zegt er dit van ‘...als Gods Stedehouder verlaat het de zijde van den zondaar, en kiest de zijde van God, eischende, dat zulk een als vijand mag behandeld worden, naar waarheid oordeelende, dat die zulke dingen gedaan heeft, den dood waardig is.’ 11)

De derde beschuldiger is de satan. Van de satan wordt in de preek gezegd ‘...deze eischt den zondaar als zijn eigendom, om hem te pijnigen en te straffen over het begane kwaad; deze zoekt God op te hitsen tegen den zondaar, Job 1:11.’ 12)

Het doel van de satan is om de zondaar tot de wanhoop aan te zetten. Na dit alles aangehoord te hebben, komt vanzelf de vraag op: ‘Wat uitwerking heeft dit in zijne ziel?’ 13)

Comrie gaat op die vraag in en stelt dat ‘...het vonnis des doods stand grijpt in zijn geweten, hij alles toestemt, en daardoor bij zichzelf is veroordeeld en moet zeggen: het is buiten hope! Het is buiten hope!’ 14) De zondaar kan in God geen onrecht ontdekken. Dit gaat zover dat de ziel ertoe komt om God te rechtvaardigen ook al wilt Gij mij eeuwig verdoemen...’ 15) Maar dan stopt Comrie. De uiterste grens is bereikt.

- 1) a.w. p. 44
- 2) Id.

- 3) a.w. p. 45
- 4) Id.
- 5) a.w. p. 46
- 6) Id.
- 7) a.w. p. 47
- 8) Id.
- 9) a.w. p. 48
- 10) Id.
- 11) Id.
- 12) a.w. p. 49
- 13) Id.
- 14) Id.
- 15) a.w. p. 50

Hij leert dus niet ‘...dat de mensch daartoe zoude moeten komen, om even gewillig te zijn om verloren te gaan, als behouden te worden...’ 1)

Comrie noemt deze leer ‘...eene gevaarlijke dwaling tegen Gods Woord en strijdig met onze natuur...’ 2) Na de hierboven genoemde zielsgestalte beschrijft Comrie ook nog de volgende zielsgestalten: De ziel gaat ertoe over om de schuld te belijden; zijn ziel begint er onder te breken en te smelten; zijn ziel wordt op het allerdiepst vernederd en verootmoedigd en hij wordt roepende en smekende gemaakt. 3)

In de vierschaar treedt nu ‘de Borg, de Voorspraak, de Scheidsman tusschen God en den zondaar, die evenzeer Gods eere als des zondaars zaligheid behartigt.’ 4)

De Borg treedt tot de Vader en zegt: ‘Ik heb verzoening gevonden; zie daar is mijne dadelijke en lijdelijke gehoorzaamheid tot betaling voor zijne schuld; is dezelve niet genoeg tot voldoening voor de allergrootste zonden? 5)

De Borg ‘...komt ook nader tot de ziel van den veroordeelden zondaar, en maakt Zichzelven daaraan bekend in zijn algenoegzamen Borgtocht, als eenen die volkomen kan zaligmaken al degenen, die door Hem tot God gaan...’ Deze toenadering van de Borg laat de ziel niet onberoerd: ‘...hetwelk in de ziel veroorzaakt de alleronuitsprekelijkste begeerten, om deel en gemeenschap aan Hem te hebben.’ 6)

Comrie weet op een uiterst tere wijze te beschrijven hoe de ziel hoewel eerst nog bekommerd zich uiteindelijk overgeeft ‘...hetgeen de ziel dan op zijne roepende stem doet, hem kiezende en zijne gerechtigheid, en die alleen tot verzoening aangrijpende, om daardoor voor God te kunnen bestaan, zoodat de ziel hierdoor hare schuld op Jezus legt, Zijne gerechtigheid aanneemt, en zichzelf zoo kwijt wordt, dat zij eens anderen wordt, en een gegrond fundament krijgt, om in leven en sterven getroost te zijn.’ 7)

Tenslotte klinkt in de vierschaar het vonnis van de ‘geduchte Rechter’. ‘Dit vonnis is tweeledig, namelijk: a. dat God de ziel van de schuld van zonde vrijspreekt, en dat wel van alle zonde...’ En even verder: ‘Dit eerste lid van het vonnis noemen wij gemeenlijk de genadige Vergeving en vrij en volkomene kwijtschelding van de zonde...’ 8) ‘b. Het 81 tweede lid van het vonnis is, dat de Rechter de ziel toewijst een recht tot het eeuwige leven...’ 9) Comrie wordt het niet moe om te benadrukken ‘...dit vonnis is gegrond op Christus’ volmaakte genoegdoening...’ 10) Van de mens komt niets in aanmerking. Hoe zou het ook kunnen? Comrie staat nog stil bij ‘...de bekendmaking van dit vonnis...’ 11)

Die bekendmaking vindt plaats ‘...uitwendig in des Heeren dierbaar Woord...’ en schrijft hij even verder ‘...dit vonnis wordt ook aan de gerechtvaardigden vroeger of later inwendig bekendgemaakt, door de middellijke of onmiddellijke werking des Heilige Geestes.’ 12)

Comrie gaat op het laatste nog even door. Bij die middellijke werking van de Heilige Geest merkt hij dit op: ‘Middellijk doet het de Geest, wanneer Hij de ziel verlicht, ten aanzien der kenmerken, die God in Zijn Woord geeft van diegenen, die gerechtvaardigd zijn, en hun die in hunne eigene ziel doet zien...’ 13)

- 1) Id.
- 2) Id.
- 3) a.w. p. 50, 51
- 4) a.w. p. 51
- 5) a.w. p. 52
- 6) Id.
- 7) Id.
- 8) a.w. p. 53
- 9) a.w. p. 54
- 10) Id.
- 11) a.w. p. 55
- 12) Id.
- 13) Id.

Hier maakt Comrie duidelijk gebruik van het syllogisme. Over die onmiddellijke werking van de Heilige Geest zegt Comrie het volgende: ‘Onmiddellijk doet het ook de Geest zonder de kenmerken, de ziel somtijds de vrijspraak zoo krachtig inboezemende, dat zij het tenvolle gelooven kan, en haar hart in blijdschap verruimd vindt, zoodat zij zeggen kan, ‘Psalm 103:2-5.’ 1) Na over de rechtvaardigmaking van den zondaar in Gods vierschaar te hebben gesproken, gaat Comrie verder om over ‘de middelloorzaak van zulk eene groote weldaad...’ 2) te spreken. Hij bedoelt met die middelloorzaak het geloof. Comrie benadrukt dat onze werken ons niet rechtvaardigen. Wij zijn ook niet rechtvaardig om ons geloof. De hand van de bedelaar maakt hem niet rijker maar hetgeen hij met die hand aanneemt. Vervolgens gaat hij in op het geloof. Hoe functioneert dat nu? Comrie probeert dat goed in beeld te krijgen door op onze zintuigen te wijzen. Hij wijst op het gehoor, op het oog, op de voet en op de handen en armen. 3)

In dit verband verwijst Comrie naar zijn boekje het A B C des geloofs. In dat boekje worden die begrippen nader uitgewerkt. Hij besluit dit gedeelte in zijn preek met deze woorden: ‘Zoo ziet dan uwe Christelijke aandacht, dat het geloof in de rechtvaardigmaking slechts eene middelloorzaak is, waardoor de ziel de roepende stem hoort, den aangeboden Middelaar ziet, naar Hem vlucht, en Hem omhelst en aanneemt.’ 4)

In de toepassing gaat hij de dwalingen bestrijden. De partijen zijn duidelijk. Opmerkelijk is zijn bestrijding van de ‘wetbestrijders’. Hij zegt daar dit van: ‘Deze waarheid strekt ook tot wederlegging van al de wetbestrijders, die drijven, dat de mensch dadelijk gerechtvaardigd is van eeuwigheid.’ 5)

Zo spreekt de anti-nomiaan en Comrie distantieert zich hiervan nadrukkelijk. Wel zegt hij ‘...dat God een voornemen had van voor de tijden der eeuwen, om den mensch te rechtvaardigen...’ 6)

Hij vervolgt zijn redenering: ‘...dat Hij besloten heeft dit te doen in den tijd, zoodat wij kunnen zeggen, dat de menschen in het voornemen Gods, en in zijn besluit gerechtvaardigd zijn, maar dat is niet dadelijk...’ 7)

Met klem stelt Comrie dat wij ‘**...derhalve niet eerder dadelijk gerechtvaardigd (worden), voordat wij dadelijk gelooven.**’ 8)

Deze zinnen zijn in de discussie over de leer van de rechtvaardiging bij Comrie van groot belang. 9) Ook wat nu volgt is uitermate belangrijk. Comrie gaat niet mee met die lering ‘...dat de ziel ten eenenmale lijdelijk is in de rechtvaardigmaking.’ Deze leer heeft alles te maken met de leer van de antinomianen. Zij leren dat ‘... het geloof geene uitgaande daad van de ziel is, om Christus, in het Evangelie aangeboden, te omhelzen, maar eene inkeerende daad in de ziel, om te zien, dat ik alreede gerechtvaardigd ben.’ 10) ‘Het geloof is eene uitgaande daad van de ziel, om den Borg te omhelzen...’ 11)

1) Id.

2) a.w. p. 56

3) a.w. p. 58, 59

4) a.w. p. 59

5) a.w. p. 63

6) a.w. p. 64

7) Id.

8) Id.

9) De Ruiters (1978, p. 135): ‘Eerst in zijn ‘Brief’ leerde Comrie duidelijk een rechtvaardiging van eeuwigheid.’ En dan vervolgt hij: ‘Echter Comrie was op dat punt van mening veranderd (hoewel hij deze verandering zowel ontkende als toegaf).’ Met deze opmerkingen suggereert De Ruiters heel veel. Comrie heeft de rechtvaardiging van eeuwigheid inderdaad geleerd. Maar daar is bepaald niet alles mee gezegd. Comrie wil niet in het kamp van de Anti-nomianen geplaatst worden. Comrie heeft met nadruk ook de rechtvaardiging in de tijd geleerd onder de metafoor van de vierschaar.

10) Comrie (1744, p. 64)

11) a.w. p. 65

Comrie sluit de preek af met aanmoedigingen in de richting van de onbekeerden en troostvolle woorden voor Gods kinderen. Hij wilde zijn gemeente niet alleen prediken dat de mens door het geloof gerechtvaardigd wordt, maar ook hoe dat plaats vindt. Daarom is Comrie erg beschrijvend bezig geweest. In zijn beschrijving komt duidelijk naar voren dat de rechtvaardiging van de goddeloze bevindelijk doorleefd moet worden. Je bent er als mens helemaal bij betrokken. De mens is door de val een goddeloze geworden. Door Gods Geest wordt de mens ook wat hij is. Dat is een zeer existentieel gebeuren. Deze realiteit gaat hij analytisch en zeer gedetailleerd onder woorden brengen. Wat in het hart van de mens die gerechtvaardigd wordt plaats vindt, wordt naar boven gehaald. In dit ‘hof’ krijgt de rechtvaardiging uiteindelijk haar beslag. In dit kader benadrukt Comrie het receptieve karakter van het geloof. Dat doet hij in reactie op de remonstrant. Maar dit gaat niet ten koste van het dadelijk geloven in de aangeboden Christus. Op de achtergrond speelt hier het woordenpaar habitus-actus. Het geloof komt tot het geloven in de beloften door Gods Geest. Met grote weerzin verwerpt hij de visie van de anti-nomianen op de rechtvaardiging. Zij leerden immers dat de mens daadwerkelijk in de eeuwigheid gerechtvaardigd was. Comrie stelt wel dat de Heere in de eeuwigheid het voornemen had om mensen te rechtvaardigen. Dus wel het voornemen maar feitelijk had de rechtvaardiging nog niet plaats gevonden. Daarom was voor hem de rechtvaardiging niet de gelovige bewustwording van hetgeen in de eeuwigheid had plaats gevonden. Door zijn aandacht voor de rechtvaardiging van eeuwigheid wordt hij vaak die kant uit geduwd. Maar dat wil hij onder geen beding. Hij spreekt over die rechtvaardiging om alle inmenging van de mens uit te sluiten. De Reuver verwoordt het zo: ‘Comrie wil voorkomen dat men inzake de rechtvaardiging op enigerlei wijze een creatieve functie aan het geloof zou toekennen. God rechtvaardigt goddelozen.’ 1)

En dat vindt in de tijd plaats, in het hof van het geweten. In dit verband laat ik nog even De Reuver aan het woord komen: ‘Deze dadelijke rechtvaardiging gaat aan alle inwendige verandering van de goddeloze, dus ook aan het geloof, vooraf...’ 2)

Niet omdat wij geloven worden wij gerechtvaardigd, maar opdat wij geloven. Zo tracht Comrie levendmaking-wedergeboorte, geloof en rechtvaardiging bij elkaar te houden. Op grond van de preek over Romeinen 5:1 is het duidelijk dat de zogenaamde ‘vierschaarbeleving’ niet iets extra’s is in het leven van Gods kind, maar dat Comrie met deze metafoor de rechtvaardiging door het geloof heeft willen verwoorden. Mijn indruk is niet dat hij in zijn preek chronologisch bezig is geweest. Daarmee bedoel ik te zeggen dat na het één het ander zou moeten volgen. Die gedachte kan gemakkelijk ontstaan omdat hij een rechtszitting ensceneert. Toch past het denken in stadia niet bij zijn visie op de rechtvaardiging van de goddeloze. 3)

Volgens mij was het Comrie's intentie om aan te geven dat de mens de rechtvaardiging ook werkelijk existentieel doorleeft. De rechtvaardiging is niet alleen objectief waar, maar die wordt ook subjectief waar.

Wanneer ik dit nu allemaal op me laat inwerken, dan kan ik de conclusie van De Reuver niet onderschrijven. Hij schrijft: ‘Voor Comrie is het sola gratia zo allesbeheersend, dat hij - in een naar ons gevoel overspannen beduchtheid voor remonstrantisering - de eigenlijke rechtvaardiging verlegt van de tijd naar de eeuwigheid.’ 4)

Het is wel waar dat in het denken van Comrie een geweldige concentratie op de eeuwigheid aanwezig is. Maar om nu te stellen dat daar de eigenlijke rechtvaardiging plaatsvindt, gaat me te ver. Zijn epigoon Kuyper neigde er toe die laatste stap te maken. Van Genderen zegt dit ervan: ‘Meer dan Comrie heeft Kuyper de neiging om de rechtvaardiging van eeuwigheid als de eigenlijke rechtvaardiging te beschouwen.’ 5)

Hier raakt op den duur de rechtvaardiging door het geloof uit beeld. 6) En dat kan niet. Dat is ook on-Bijbels. Maar dat mogen we Comrie niet aanrekenen.

1) De Reuver (1992 p. 313)

2) a.w. p. 313

3) De Ruiters (1978, p. 137). Hij spreekt hier over het vierde segment van de rechtvaardiging de zogenaamde ‘...lijdelijke rechtvaardigmaking in de consciëntie...’ De Ruiters stelt dan dat deze rechtvaardiging ‘...in trappen wordt onderscheiden...’. Het woord ‘trappen’ vind ik hier erg ongelukkig. Het is mijn stellige overtuiging dat Comrie het zo niet bedoeld heeft. Hij heeft de existentiële doorleving van de rechtvaardiging in het geweten willen beschrijven. Dat is geen zaak van ‘stappen’. Later bij de behandeling van de ‘Brief’ kom ik daar nog op terug.

4) a.w. p. 316

5) Van Genderen (1988, p. 83)

6) a.w. p. 83 85

Par. 3.3 Comrie en de rechtvaardigmaking vanuit zijn catechismusverklaring

Ik wil nu nagaan hoe Comrie in zijn Catechismusverklaring 1) over de rechtvaardiging heeft gesproken. Comrie is bij de behandeling van de Heidelbergse Catechismus niet verder gekomen dan de eerste zeven zondagen. Ongetwijfeld zal hij als trouw zoon

van de Dordtse vaders in Woubrugge iedere zondagavond het troostboekje behandeld hebben. Hij heeft echter geen gelegenheid meer gehad om alle zondagen persklaar te krijgen. Wel waren ‘...zijn Eerw. Handschriften...’ 2) aanwezig ‘...doch men heeft dezelve tot nog toe niet magtig kunnen worden.’ 3) Maar voegt Avinck er aan toe: ‘Op zichzelf is dat werk ook volledig, het legt den grond tot het regte verstand van den Katechismus...’ 4)

In de inleiding op de behandeling van de Catechismus komen de grondposities van Comrie al snel naar voren. Ook nu blijkt welk een waarde hij toekent aan het betekenisveld van het woordenpaar habitus-actus. Eerst zal de habitus moeten geschonken worden, wil er sprake zijn van de actus. Comrie moest vaststellen dat de theologen in zijn dagen dat onderscheid niet meer duidelijk naar voren brachten. Zo kreeg de remonstrant weer speelruimte. Comrie verwoordt zijn zorg als volgt: ‘...men schijnt de eigenlijke natuur van het geloof te vergeten, altoos daarvan sprekende en redenerende, alsof het niet als eene ingestorte hebbelijkheid in de ziel was, en als een lijdelijk instrument niet moest aangemerkt worden.’ 5)

En even verder: ‘...want zoodra men aan het geloove eenige dadelijke werkelijkheid toeschrijft, zoo houdt het op, in zooverre het eene dadelijke werkelijkheid heeft, een instrument te zijn; en zij, die van geloofsdaden tot de regtvaardigmakinge, door welke wij geregtvaardigd worden in Gods vierschaar, zoo breed spreken, brengen ons heimelijk wederom tot de Remonstrantsche leere...’ 6)

Het geloof is niet iets uit ons, maar het wordt aan ons geschonken. De ziel is daar volstrekt lijdelijk in. Van grote betekenis in het kader van de rechtvaardiging is zijn visie op de verbonden. Comrie stelt dat God met Adam ‘...in den staat der regtheid...’ een verbond aanging. Dat verbond wordt ‘...gemeenlijk het Verbond der werken genoemd.’ 7)

Het verbond der werken heeft de mens bij de val verbroken. Dat betekent dat de mens door eigen kracht nooit meer aan Gods eisen kan voldoen. Hij is dood in de zonden en misdaden. Hij bezit het geloof niet en staat zonder zaligmakende genade op deze wereld. Comrie heeft dit nodig tegenover de remonstrant en Saumur 8) om het genadekarakter van het geloof te accentueren. Comrie spreekt niet alleen over het verbond der werken; ook het verbond der genade heeft zijn volle aandacht. Van het verbond der werken is Adam het hoofd en van het verbond der genade Christus. Voor onze verlossing is dit verbond van essentieel belang ‘...dat ook onze verlossing door het Verbond der genade te wege gebracht is...’ 9)

De mens is krachtens geboorte met Adam verbonden. De mens heeft van nature geen band met Christus.

1) Comrie (1856). Comrie is niet verder gekomen dan de 7e Zondag.

2) a.w. p. IX

3) a.w. p. IX

4) a.w. p. IX

5) a.w. p. XVI

6) a.w. p. XVI

7) a.w. p. XXII

8) Zie enige bladzijden verder voor een uitleg

9) a.w. p. XXIV.

Comrie heeft het boek van de invloedrijke prediker Thomas Boston “Het verbond der genade” vertaald. Comrie heeft in dit theologisch klimaat geademd. De twee-verbondenleer van Boston is bij Comrie nadrukkelijk aanwezig. Boston was met R. en E. Erskine betrokken bij het “Marrow” conflict. Op één van zijn bezoeken in zijn

gemeente te Ettrick kreeg hij het boekje van E. Fisher in handen getiteld “The Marrow of modern Divinity”. De Heere heeft het lezen van dit boekje willen zegenen. Boston werd van een voorwaardelijk prediker een prediker die mocht staan in de vrijheid der kinderen Gods. Het aanbod van Gods genade kon weer vrijuit gepredikt worden. Het boekje van Fisher is later met de aantekeningen van Boston erbij opnieuw uitgegeven. Die krijgt hij door wedergeboorte. Comrie zegt het zo: ‘De dadelijke vereniging, gelijk die op de verbondsvereeniging gegrond is, en daaruit voortvloeit, beschouw ik tweezins. Eensdeels, in derzelve aanvang, zoo als Christus dadelijk in den tijd der minne den uitverkorenen zondaar aanvaardt, en zich met hem door den Heilige Geest vereenigt, en het geloove in hunne harten inwerkt, in hunne krachtadige roeping; en zoo als die hare voltooiing krijgt, wanneer dat ingewrochte geloof Jezus Christus, zoo als Hij ons van God geworden is tot wijsheid, regtvaardigmakinge, heiligmakinge en volkomene verlossinge, toeigent, en alleen op Hem ter zaligheid rust, zoo als Hij ons in ‘t H. Evangelie geschonken is.’ 1)

Duidelijk blijkt ook hier hoe Comrie roeping, geloof en toe-eigening van Christus bij elkaar houdt. Comrie wil niet anders dan ‘...in overeenstemming met Gods Woord en de Reformatoren...’ 2) spreken. Dat herhaalt hij op verschillende bladzijden van zijn catechismusverklaring. Hij voelt zich er met al de vezels van zijn bestaan aan verbonden. Hij ervaart geen discontinuïteit met de Reformatie maar voluit continuïteit. Daarom kan hij met volle overtuiging schrijven: ‘In navolging van de ouden, hebbe ik een onderscheid gemaakt tusschen de genade des geloofs en de dadelijke werkzaamheid, uit de genade des geloofs voortvloeiende.’ 3)

Anders gezegd: De ouden wisten ook van de hebbelijkheid des geloofs en de dadelijkheid. Binnen zijn beleving heeft hij met dit onderscheid niets nieuws gezegd. Het woordenpaar habitus-actus neemt in het denken van Comrie een grote plaats in. Vanuit deze structuur kijkt hij naar het geloof. Vervolgens komt dan de relatie geloof en rechtvaardiging in beeld. Comrie zegt er dit van: ‘...maar de hebbelijkheid, welke wij in onze lijdelijke regtvaardigmakinge deelachtig gemaakt worden door de werkinge des Heilige Geestes, als een Geest des geloofs, Gods genade in onze zielen bekend makende en daardoor het geloof in onze zielen inwerkende, is en kan zijn zonder de daad, gelijk dit blijkt in de uitverkoren kinderen, die sterven, eer ze tot gebruik der rede komen.’

4) Het kleine kind was nog niet bij machte om tot actus te komen. Comrie stelt in deze belangrijke zin dat wij de habitus van het geloof deelachtig worden bij onze lijdelijke rechtvaardigmaking. Dat valt dus samen. Maar wat verstaat Comrie nu onder die ‘lijdelijke rechtvaardigmaking’? Volgens Comrie betekent de “lijdelijke rechtvaardiging”: “...immers niets anders als de nadere bepalinge en toepassing, van de dadelijke regtvaardigmakinge aan zeker bepaald onderwerp in ‘t bijzonder; in ‘t welk de hebbelijkheid des geloofs krachtadig, in het eigenste oogenblik dat de dadelijke regtvaardigmakinge lijdelijk in het onderwerp toegepast wordt, gewrocht wordt, zoo als wij het beschreven hebben, door den Heilige Geest.’ 5)

Het is binnen het denken van Comrie niet mogelijk dat de mens de habitus van het geloof kan hebben en niet gerechtvaardigd is. Het is juist zo dat dankzij de rechtvaardiging er sprake kan zijn van de habitus. Ik word niet voor God rechtvaardig omdat ik geloof. Hij rechtvaardigt mij opdat ik geloof. In dit verband schrijft Comrie zijn gevoelen uit dat hij vervolgens ontzettend vaak in dit geschrift en in zijn latere geschriften zal herhalen en dat hier op neerkomt: ‘Voeg er nog bij, dat God immers ons eerst moet ontheffen van zondenschuld door de onmiddellijke, lijnregte en voorafgaande toerekening van Christus gerechtigheid en genoegdoening aan ons, eer Hij ons het nieuwe leven kan schenken.’ 6)

Wedergeboorte, geloof en rechtvaardiging zijn niet op zichzelf staande zaken maar zijn op het allernauwst met elkaar verbonden. Het één kan niet zonder het ander bestaan. Hierboven schreef ik reeds dat Comrie wil staan in de lijn ‘...der ouden...’ Hij wil hun gedachtegoed vertolken in de achttiende eeuw. Het zal inmiddels wel duidelijk zijn dat niet iedereen blij is met zijn vertolking. Verschillende theologen ervaren Comrie nadrukkelijk als een aberratie. Dat is nu zo, maar dat was ook zo in zijn eigen tijd. Dat wist Comrie. Dat blijkt uit de zin die ik zo dadelijk zal citeren. Maar uit die zin komt ook verdriet naar me toe. Comrie heeft zich miskend en onbegrepen gevoeld. Nu dan die zin: ‘Ik weet zeer wel, dat ik van eenige latere Doctoren en Leeraren verschil; deze zullen en mogen van mij verschillen, dat zal ik mij niet aantrekken, terwijl ze de vrijheid genomen hebben om van de Hervormers te verschillen, daar ik mij zoo stipt aan houde, dat ik liever dood was, ja nooit geboren geweest, als ergens van hun te verschillen in de wezenlijke stukken der leere, en ik ben gerust voor God, dat alles, dat in mijn werk is, de zuivere Leere der Hervorming is; elk heeft zijne bewoordingen en wijze van de zaken te betoogen, maar zoo ik wist dat er iets was, buiten hetgeen de Hervormers leerden, in het wezen der zake, zoo zoude ik liever mijn werk verbranden, eer ik het uitgaf, en mij aan de voeten dergenen zetten, die mij zulks toonden, om beter onderwezen te worden.’ 7)

1) a.w. p. XXIV

2) a.w. p. XXIV

3) a.w. p. XXIV

4) a.w. p. XXV

5) a.w. p. XXV

6) a.w. p. XXVI

7) a.w. p. XXIX

Dat zijn krasse uitspraken. Maar ‘t geeft wel iets weer van zijn intentie. Hij sloot, zo meende hij in alle oprechtheid, naadloos aan bij de Reformatoren. Wel wil hij erkennen dat het taalkleed dat hij hanteert anders is dan van de Reformatoren, maar daarvoor stond hij dan ook in de achttiende eeuw. In zijn behandeling van de catechismus kom ik zijn standpunt over de leer van de rechtvaardiging regelmatig tegen. De catechismus zelf spreekt er expliciet over in de drieëntwintigste zondag. Staande in het krachtenveld van zoveel dwalende gedachtegangen acht Comrie het van groot belang om de vinger steeds bij deze leer te leggen. ‘t Bedroeft hem dat er na 1619 ‘...eenigen uit onzen eigenen schoot zijn opgestaan...’ 2) die ‘...Remonstrant en contraRemonstranten... 3) willen verenigen. Het is duidelijk dat Comrie hier de school van Saumur 4) op het oog heeft. In zijn ‘Aan den Lezer’ heeft hij al geattendeerd op de invloed die van deze school uitging op verschillende theologen uit zijn dagen. 5)

De leer van deze school komt kort en goed hier op neer ‘Dat God / uit zijne oneindige menschenliefde / Christus in de wereld gezonden heeft / om de zaligheid voor allen en een iegelijk van Adams nakomelingen te verdienen / onder voorwaarde van geloof; en dat Christus onder die voorwaarde des geloofs voor allen in het gemeen / en voor ieder in het bijzonder / de zaligheid verdiend heeft / schoon niemand de kracht en vruchten van zijn’ dood deelachtig gemaakt wordt, / als die / wien God besloten heeft dat zaligmakende geloof te schenken / en in hunne harten te werken door zijnen Heilige Geest.’ 6)

Christus heeft dus ‘...voor allen en een iegelijk...’ de zaligheid verdiend. ‘t Komt er nu wel op aan dat men daar deel aan krijgt. Dat gebeurt door het geloof. Hier nader ik het cruciale punt. Natuurlijk zegt Comrie dat laatste ook. Het geloof is onmisbaar. Alleen

hoe kom ik daar aan? Is dat iets van de mens? Voor Comrie staat het vast dat dat uitgesloten is. De mens heeft het zaligmakend geloof van nature niet.

2) a.w. p. 350

3) a.w. p. 350

4) Graafland schrijft in zijn boek Van Calvijn tot Barth blz. 181 het volgende over deze school: "De Franse versie van de Gereformeerde Orthodoxie zien wij vooral gestalte krijgen in de z.g. Saumurse theologie. Saumur was een universiteitsstad in Z. Frankrijk, waar een bekende theologische faculteit gevestigd was." Camero (1579-1625) de opvolger van Gomarus heeft getracht om te komen "...tot een synthese tussen beide standpunten, waarin het hart van het gereformeerde geloof onaangetast bleef, maar tegelijk de waardevolle elementen uit het denken van de Arminianen werden opgenomen." A.w. blz. 182. De opvolger van Camero Amyraut (1596-1664) heeft de gedachten van Camero "...een meer uitgewerkte en systematische vorm..." gegeven. Graafland schrijft dan: "Toen kwam er fel verzet, en is zijn leer op meerdere franse Synoden, bestreden, maar nooit officieel afgewezen."

5) a.w. p. XXVIX. Hier schrijft Comrie: '...maar ze [dat zijn de theologen die door Saumur zijn beïnvloed; HZ.] moeten weten, dat ik op zijn oud Gereformeerd spreke en schrijve, welker tongval velen thans zoo vergeten hebben, dat ze alleen op zijn Fransch spreken, en geene taal als de Fransche taal van Marseille en Saumur verstaan of spreken kunnen; waarover ik mij, en velen met mij, die deze tongval niet verstaan willen, noch dulden kunnen, zich bitterlijk bedroeven en er over klagen.'

6) a.w. p. 350

Dit geloof wordt aan de uitverkoren zondaar geschonken. Want voor hem alleen en uitsluitend heeft Christus geleden. Voor hem is de zaligheid verworven en aan hem zal die zaligheid toegepast worden. 1)

De zondaar is voor hij met Christus verbonden wordt dood in de zonden en misdaden. In felle bewoordingen schrijft Comrie: 'Zoodat gij hier ziet / dat er voor de levendigmakinge niets, niets ter wereld kan begrepen worden, als eenigszins den mensche daartoe voorbereidende; vermits er niets in den mensche is als een beginsel van overheerschende vijandschap tegen God en alle ware geestelijke betrachtingen; en hier komt bij eene allervolstrekste onmagt / waardoor hij alzo onmogelijk eenige de minste daad oefenen kan / als een doode / die in 't graf is / eenige natuurlijke daden kan uitvoeren.' 2)

In dit verband rekt hij ook Witsius met zijn boek over de verbonden tot de halve Pelagianen. 3) Ook hij zou '...uit de natuur opklimmen tot de genade...' Comrie houdt voor zichzelf Dordt als toetssteen. Daar is op een bijbels verantwoorde wijze gesproken over de 'levendigmakinge' in hoofdstuk III/IV artikelen 11, 12,13, 14 en 15. 4)

In Dordt is duidelijk aangegeven dat aan de levendmaking niets vooraf gaat. Comrie verwoordt dit gevoelen met deze woorden '... waarin Hij in een oogenblik des tijds den dooden zondaar zonder iets van zijn eigen toedoen levendig maakt, en hem eene nieuwe natuur instort, waaruit hij van God bewrocht zijnde, zich werkzaam omtrent God toont. 5)

Duidelijk komt ook hier het woordenpaar habitus en actus naar voren. Voor die habitus des geloofs wordt geschonken is er niets. Wel is Comrie zo eerlijk om aan te geven dat theologen als Perkins en Amesius wel spraken dat er '...eenige voorbereidingen (er) zijn tot de bekeeringe of levendigmakinge...' 6)

Comrie doet het niet om misverstanden te voorkomen. Hij zou liever spreken over '...voorafgaande dingen...' 7)

Deze voorafgaande dingen kunnen weer overgaan. Een mens kan bij het ouder worden indrukken krijgen van dood en eeuwigheid. Hij kan in zijn geweten enig besef krijgen

van de zonde. Hij kan er onder gebukt gaan en met wroeging leven. De wet speelt daar ook ongetwijfeld een rol bij. Maar zegt Comrie: ‘...zij zijn op zichzelf in geen deele zaligmakend / noch hebben eenigen den minsten oorzakelijken invloed niet om ons bij God te veraangename, / noch om uit hunne eigene natuur geschikte voorwerpen voor de genade te maken...’ 8)

De voorafgaande dingen zijn dus niet zaligmakend. We kunnen niet vanuit de natuur tot de genade opklimmen. Toch wil hij die voorafgaande dingen nu ook weer niet helemaal terzijde schuiven. Hij schrijft: ‘Schoon zij in en uit hunne eigene natuur niet zaligmakende zijn / nogtans is het Gods gemeene weg / om altoos de wet op de consciëntie van bejaarden eerst te gebruiken / om hen daardoor bij zichzelf rampzalig te maken...’ 9)

De wet heeft dus toch wel enige uitwerking op de mens die geestelijk dood is. Comrie zegt dat degene die dit willen ontkennen ‘tegen God strijden’. En vult hij er bij aan ‘...terwijl dezelve werkingen van den Geest en het Woord zijn.’ 10)

Die voorafgaande dingen zijn niet zonder de Geest te denken. Toch zijn ze niet zaligmakend. Het is duidelijk dat deze stellingname niet uitblinkt in duidelijkheid. Bij de verworpenen gaan ze op een zeker ogenblik over.

1) a.w. p. 355

2) a.w. p. 360

3) a.w. p. 359

4) a.w. p. 361

5) a.w. p. 365

6) a.w. p. 367

7) a.w. p. 368

8) a.w. p. 370

9) Id.

10) Id.

Maar bij de uitverkorenen liggen de zaken toch weer anders. Dan doen die voorafgaande dingen ineens toch weer mee. Ik laat Comrie nu aan het woord: ‘...nogtans gelooven wij heiliglijk / dat gelijk God eene bijzondere besturing en beooging heeft in zijne geheele voorzienigheid omtrent de uitverkorenen / zoo wel voor als na de bekeeringe / Hij hen ook met een oogmerk onder dezen tucht van de vurige Wet stelt / om hen daarvoor te doen vallen / en om in hen ten onder te brengen alle de hoogtens van eigen werk / die zich tegen de vrije genade verheffen / en om zijnen weg voor Christus en de vrije genade te banen / zoodat de Heiland / als Hij hen levendig maakt / hen gestaltelijk dood bij hun zelve vindt...’ 1)

De wet heeft bij de uitverkorenen dus wel terdege een functie. Niet in die zin dat de wet bij machte is om een zondaar levend te maken. Wel in die zin: ‘Dat Hij / hoe lang of kort zij duren / en hoe groot of klein de trap van de beroeringen zijn mogen / evenwel een ieder zijner uitverkorenen daardoor zoo in den dood doet vallen / dat zij door werkzaamheden van hunne zijde niet tot de genade kunnen opklimmen / maar zoo gestaltelijk dood worden bij en in zichzelf / en dus blijven / langer of korter / totdat de vrijmagtige God door zijne wederbarende kracht hen levendig maakt / en door de werking zijns Heiligen Geestes zijnen Zone in hunne zielen openbaart / zoo als Hij hun van Gode geworden is tot wijsheid / reglvaardigmaking / heiligmaking en volkomene verlossing.’ 2)

Voor de wederbarende kracht Gods is de uitverkoren zondaar geestelijk dood en dat wordt hij door de wet in de hand van de Geest gewaar. Hier ontstaan de

moeilijkheden. Dat voelt Comrie ook aan. Kan de ziel zijn doodsstaat gewaar worden buiten de wedergeboorte om? Of is nu juist dat vrucht van de levendmaking? 3)

Comrie gaat daar niet meer expliciet op in en laat het aan Gods Geest over. Comrie weet ook een keer van ophouden. Het was de intentie van Comrie om het sola gratia veilig te stellen. De mens doet in het stuk van het zalig worden uiteindelijk niet mee. Geen nagelschrapel van ons heeft waarde. God doet het alleen. Geen synergisme! Gods kind leert reeds hier zingen: ‘Door U, door U alleen om het eeuwig welbehagen.’ 4)

Geen voorbereidingen dus voor de wedergeboorte of levendmaking. Wat verstaat Comrie eigenlijk onder de wedergeboorte? Om daar nader invulling aan te geven, kijkt Comrie naar de zevende zondag van de Catechismus. In de context van hetgeen er hierboven allemaal gezegd is, schrijft Comrie het volgende op: ‘Stellende dus de inlijving van de uitverkorenen in Christus door het ingestorte geloof / eer dat dat geloof in hen kan bevonden worden / zich in werkzame of uitwerkende daden te vertoonen.’ 5) Wil er van actus sprake zijn, moet er eerst sprake zijn van een habitus. Comrie wijkt geen millimeter van deze denkstructuur af. Hij betreurt het dat in zijn dagen van die structuur wordt afgeweken. Men stelt het dan zo voor ‘...dat men de daad van ‘t aannemen van Christus, en alle zijne weldaden, moet stellen en verklaren voor de inlijving in Christus en dat men de inlijving begrijpen moet / als een gevolg van het dadelijke aannemen van Christus en alle zijne weldaden...’ 6)

Zo zit men weer midden in het denkklimaat van de Remonstranten. Fundamenteel is voor Comrie dat de ziel eerst met Christus verenigd moet zijn, wil er sprake kunnen zijn van leven. Met vele voorbeelden illustreert hij deze basisgedachte. 7)

Daarom zegt hij ook: ‘Het komen tot Christus, en Christus aannemen zijn, immers daden, maar daden veronderstellen leven; die dood is / doet immers niets; de dooden zullen u niet loven / de levendige / de levendigen / die zal u loven.’ 8)

Comrie houdt consequent vast aan het woordenpaar habitus en actus. Deze volgorde is niet toevallig. Eerst ontvangt de ziel het geloofsvermogen en vervolgens ontstaan door Gods Geest geloofsdaden. In dit verband haal ik een lang citaat aan waarin heel duidelijk de grondstructuur van zijn denken naar voren komt: ‘Wij verstaan dan door het geloof hier eene ingestorte hebbelijkheid of vermogen / dat God de Heilige Geest in de harten der uitverkorenen instort / tegelijk met de nieuwe natuur / als deszelfs eerste en voornaamste deel / waardoor zij een vermogen, uit Christus en van Christus in hen overgaande, ontvangen, om alle de indruksele, die het Goddelijk Woord op dit vermogen of deze hebbelijkheid maakt, te ontvangen, en volgens de ontvangen indruksele van het woord, omtrent alle de gedeeltens van dat Goddelijk Woord werkzaam te zijn, overeenkomstig met de natuur van dit ingestorte vermogen en inhoud van die teksten, welker inhoud met een bovennatuurlijk licht tot de ziel gebragt worden, en van dit nieuw vermogen ontvangen worden,

1) a.w. p. 371

2) Id

3) a.w. p. 372

4) Psalm 89:8 berijmd

5) a.w. p. 373

6) Id.

7) a.w. p. 375. Bijvoorbeeld: ‘Het goed van den man of vrouw / is niet onder elkanderen gemeen / voor en aleer zij vereenigd zijn door den huwelijksband. Het leven / dat in den wortel is / wordt niet medegeedeeld als aan die takken / dewelke met den wortel vereenigd zijn.’

8) a.w. p. 375

met meer of min overtuiging of overreding van de goddelijkheid dier plaatsen in hare betrekking tot onze overtuiging, leering, vermaning of vertroosting.’ 1)

In de visie van Comrie wordt de dode ziel levend zodra het geloofsvermogen wordt ‘ingestort’. Wedergeboorte of levendmaking en geloof als ‘habitus’ zijn op het allernauwst aan elkaar verbonden. Vervolgens werkt Gods Geest met het Woord op dat vermogen in waardoor er geloofsdaden ontstaan. Het geloofsvermogen is slechts het instrument dat de Heilige Geest bespeelt. Het heeft in zichzelf niets. Comrie geloofde stellig dat hij met zijn visie op het geloof als geloofsvermogen in de lijn van de Reformatoren stond. Hij werd in zijn dagen aangevallen omdat hij zo vaak stil stond bij het lijdelijk ingelijfd worden in Christus. Dat zou in strijd zijn met het reformatorisch denken. Hij verdedigde zich met deze woorden: ‘Vooreerst, het is om te toonen onze overeenstemming met de leer der Hervormers / en dat wij in dezen niet een haarbreed willen wijken van het geloof, dat ons eenmaal overgeleverd is.’ 2)

Voor Comrie is het duidelijk dat wie zijn geloofsvisie niet deelt ook noodzakelijk moet dwalen in het stuk van de rechtvaardiging van de goddeloze. Om die reden stond hij zo uitvoerig stil bij de habitus van het geloof en zijn actus. ‘Wij hebben deze stukken zoo breed uitgehaald / opdat de leere van de regtvaardigmaking door het geloof zuiver zoude bewaard worden; komt er eenige de minste inbreuk in dit stuk / de kerk moet dan aanstonds / in duigen vallen.’ 3)

Zijn benadering van het geloof speelt helemaal door in zijn benadering van de rechtvaardiging. God schenkt aan de ziel het geloofsvermogen. Niets van de mens doet daarin mee. Dat geldt nu ook van de rechtvaardiging. De remonstrant hangt de rechtvaardiging op aan de daad des geloofs. Comrie wijst deze benadering resoluut van de hand. ‘Dus is Christus gerechtigheid ons onmiddellijk en voorafgaande toegerekend, eigenlijk de stoffelijke en formele oorzaak van de regtvaardigmakinge; geene daad of daden / al was het ‘t schrapsel van een nagel / moet of kan hier bijgevoegd worden / zonder gevaar van Christus gerechtigheid tot regtvaardigmakinge eeuwig te moeten missen / en bijgevolg eeuwig verloren te moeten gaan.’ 4)

Zo vallen bij Comrie het geloof als geloofsvermogen en de lijdelijke rechtvaardiging samen. Maar daar hoort ook helemaal de wedergeboorte of levendmaking of inlijving in Christus bij. Het één is niet zonder het ander denkbaar. ‘Nu is het klaar / dat wij in onze inlijving in Christus geregtvaardigd worden; dus moet dan dat geloof / waardoor de inlijving en de regtvaardigmaking geschiedt/ in hetzelfde opzigt aangemerkt worden / niet als eene daad tot het eene / en een lijdelijk instrument tot het andere / maar als eene ingewrochte hebbelijkheid tot beide / welke de genade Gods in Christus Jezus onzen Heere ontvangt / en door het ontvangen werkelijk wordt.’ 5)

Comrie is bang om het geloofsleven van Gods kinderen alleen maar te plaatsen onder de noemer van de daad. Natuurlijk is de actus een essentiële zaak. Maar het is te smal wanneer men het geloof in de actus laat opgaan. Daarom zegt Comrie in zijn verklaring van zondag zeven niet voor niets: ‘Geschiedde de inlijving door eene daad / dan zoude dezelve blijven zoo lang als die daad duurde / maar zodra die ophield / zoude de inlijving ook ophouden.’ 6)

1) a.w. p. 388

2) a.w. p. 393

3) a.w. p. 394

4) a.w. p. 394, 395

5) a.w. p. 395

6) a.w. p. 397

Vandaar dat Comrie zoveel waarde toekende aan de hebbelijkheid van het geloof. ‘...maar de inlijving geschiedt door eene ingestorte hebbelijkheid des geloofs / of door een ingewrocht geloof / dat als het zaad Gods blijft / en dit blijvende / zal de vereeniging nimmermeer verbroken worden / noch ophouden; vermits Jezus Christus / het levendigmakende Hoofd / altijd hiermede vereenigd blijvende / hierop werkt en hierdoor in de ziele invloeit / om door de mededeeling van het leven en de sappen / die in Hem zijn / na welk een langen winter van verberging het ook wezen mogt / de daden als vruchten te doen te voorschijn komen.’ 2)

Comrie blijft op alle fronten zijn denkstructuur trouw dat er eerst sprake moet zijn dat de ziel in Christus is ingelijfd wil er op een goede wijze over geloofsdaden gesproken kunnen worden. Die inlijving is dus onder geen enkel beding afhankelijk van een geloofsdaad, maar een geloofsdaad is afhankelijk van de inlijving. Koortsachtig probeert Comrie het remonstrantse gevoelen buiten de deur te houden. De ere Gods staat op het spel. En daaraan verbonden de zaligheid van de ziel van mensen. Dat is duidelijk. Maar ook dit is duidelijk dat de Catechismus spreekt over ‘...die Christus en alle Zijne weldaden aannemen.’ 3) En Comrie schrijft erbij dat dit aannemen behoort tot ‘...de allervoornaamste daad des geloofs...’ 4)

Dat kan Comrie rustig mee belijden. Hij is het er ook volstrekt mee eens. De actus is volstrekt inherent aan de geschonken habituele geloofsgenade. Dat betekent dat waar de inlijving geschiedt in Christus ook onmiddellijk door Gods Geest de aanneming zich voltrekt. De habitus is geen los artikel. Maar wat verstaat nu Comrie onder dit aannemen? Ik laat het hem zelf zeggen: ‘Aannemen in het Grieksch lambanoo, een woord / dat van eene dadelijke of werkelijke klank is / maar van eene lijdelijke beteekenis; vermits de dadelijke altoos de lijdelijke onderstelt als voorafgaande.’ 5)

Hij vervolgt: ‘Hierom hebben ook onze taalsmannen het dan eens overgezet door aannemen, en dan eens door ontvangen, wel wetende / dat het ontvangen voor het aannemen gaat / naardien niemand iets kan aannemen, tenzij het hem uit den hemel gegeven is, Johannes III:27, waarbij komt / dat in onze Belijdenis en Katechismus / aannemen en ontvangen verwisseld worden onder elkanderen / als een en hetzelfde te kennen gevende...’ 6)

Het is duidelijk hoe Comrie het woordenpaar habitus en actus bij elkaar houdt. Comrie gaat binnen de context van de aannemende daad des geloofs de relatie na tussen het geloof en de rechtvaardigmaking. Hij schrijft: ‘Het wordt een aannemen genoemd / om ons altoos indachtig te maken / dat het geloof in de regtvaardigmakinge geene de minste werkelijke oorzakelijkheid / of dadelijken invloed heeft / om de regtvaardigmaking te veroorzaken; want de regtvaardigmaking is niet een gewrocht van het geloove / maar van God / die ons door het geloof regtvaardigt.’ 7)

Comrie houdt vast aan het woord aannemen met de connotatie van ontvangen. Het woord heeft het gewaad van dadelijkheid maar in zijn taalveld is het ontvangen dominant. Daarom schrijft hij: ‘Het geloof is / met betrekking tot de regtvaardigmakinge / niet de causa efficiens, maar recipiens; niet de werkende / maar de ontvangende oorzaak...’ 8)

Op dit laatste aspect gaat hij nog even door. Dan zegt hij - en weer blijkt dat hij nimmer van zijn ingenomen positie afdwaalt- : ‘De lijdelijke is die, waardoor het beginsel der genade, en het geloove in ons harte in de levendigmakinge ingewrocht wordt. Epeze. II:5, Deze is de grond en het fundament van onze vereeniging met Christus. De dadelijke aanneming bestaat in eene dadelijke omhelzing van het ontvangene, en een berusten daarin met vertrouwen des harten.’ 9) Met een beeld wil Comrie zijn denkwereld doorzichtig maken.

- 2) Id.
- 3) a.w. p. 399
- 4) Id.
- 5) a.w. p. 403
- 6) Id.
- 7) a.w. p. 404
- 8) Id.
- 9) Id.

Hij wijst op een bedelaar die een aalmoes ontvangt. De bedelaar ‘...ontvangt dezelve lijdelijk / eer hij met het dadelijk toedrukken van zijne hand het ontvangene met blijdschap aangrijpt / Johannes III:27...’ 1)

Op deze manier wil hij het taalveld van het werkwoord ‘aannemen’ voor zijn lezer helder maken. De habitus en de actus van het geloof zijn bij het werkwoord ‘aannemen’ onder gebracht. De Catechismus heeft het ware geloof op een indrukwekkende wijze beschreven. 2)

Kernpunten in die beschrijving zijn kennis en vertrouwen. Met kennis wordt hier niet in de eerste plaats bedoeld rationele kennis. Die zogenaamde historische kennis is ook van groot belang. Maar de kennis in zondag 7 is toch vooral te vinden in bewoordingen als bevindelijke kennis of nog massiever existentiële kennis. Inherent aan deze kennis is het vertrouwen. Door de Heere op een existentiële wijze te kennen, vertrouw ik Hem. Daarom wil Comrie het vertrouwen niet uit het wezen van het geloof halen. ‘Dit verzekerd vertrouwen des geloofs doet als in eene sterke woning wonen. Dit / zooals het op de belofte gegrond is / schoon het door de zwakheid van ons vleesch / en veelvuldige aanvallen van ons ongeloof / tegen welk wij te strijden hebben / bestreden wordt / hebben alle de Hervormers eenstemmig / niet tot het welwezen / maar tot het wezen des geloofs gebragt / en het is uit onkunde / dat men drijft / dal ze door het verzekerd vertrouwen verstonden / dat een ieder / in wien het opregt geloof ingeplant is / eene verzekeringe des gevoels hadde van zijn aandeel aan Christus en alle zijne weldaden.’ 3)

Comrie stelt heel eenvoudig dit vast: ‘Daar is niets in den Katechismus / dat ons dat inboezemt...’ Tot de ‘... verzekerdheid des geloofs...’ behoort dat ‘...wij verzekerd zijn / dat niet alleen aan anderen / maar ook aan ons / de vergeving der zonde en het eeuwig leven enzovoorts geschonken is.’ 4)

En dat is mogelijk omdat dit geloof ‘... alleen rustende is op Gods waarheid / ons als verpand in de goddelijke belofte / waardoor wij dan / schoon wij de zaak van de belofte niet in dadelijke bezitting hebben / en dat duizenderlei zwarigheden / en schijn van onmogelijkheid / zich daartegen opdoen / wij op het Woord van den belovenden God zulken vasten staat maken / dat wij de zake als de onze aanzien / en die als de onze / eer wij de dadelijke bezitting hebben / met een gerust harte aanvaarden.’ 5)

In de beloften van Gods Woord komen al die weldaden op ons af. Het is de Heilige Geest Die met die beloften op de habitus van het geloof inwerkt zodat het komt tot de actus. Dat betekent een leven uit de beloften Gods die in Christus Jezus ja en amen zijn. Comrie wijst in zijn verklaring van zondag zeven op het feit dat Ursinus en Olevianus in hun antwoord op de vraag wat het ware geloof is, hebben gesteld dat tot het wezen des geloofs behoort het vertrouwen dat mij de vergeving der zonde geschonken is. Niet zal worden. De schenking gaat aan de aanneming vooraf. Voor Comrie is dit zeer essentieel. ‘Want worden de weldaden na eene daad eerst gegeven / dan worden wij niet uit genade zalig / maar uit de werken.’ 6)

We lezen in Gods Woord dat er niets nieuws op de aarde is. Wat er gisteren was, is er ook vandaag. In de dagen van Comrie werd er geworsteld met het vraagstuk van de vergeving der zonden en ook in onze tijd. Hoe kun je dat nu weten?

1) a.w. p. 405

2) Heidelbergse Catechismus Zondag 7

3) a.w. p. 447

4) Id.

5) a.w. p. 446. Over het geloof werd in de 18e eeuw veel gestreden. Behoort nu het vertrouwen dat mijn zonden vergeven zijn tot het wezen des geloofs of tot het welwezen. Zie voor deze strijd de dissertatie van J.C. Kromsigt over Schortinghuis blz. 73 - 111. Boeiend is in dit verband de briefwisseling tussen Ds. Th. van der Groe en de oefenaar uit Werkendam Jacob Groenewegen. Groenewegen had eerst met de Rotterdamse koopman Abr. Van Willigen uitvoerig gecorrespondeerd. Van Willigen verliet het strijdperk en toen nam Van der Groe schoorvoetend zijn plaats in. Groenewegen durfde Ds. Van der Groe een Hattemist te noemen in zijn visie op het geloof. Met een vloed van bewijzen heeft Ds. Van der Groe deze beschuldiging ver van zich afgeworpen. Opmerkelijk is dat Ds. Van der Groe in zijn verweer doorlopend Willem Teellinck citeert. Hij voelde zich kennelijk nauw aan deze puritein verwant. Comrie nam in deze strijd een zelfstandige plaats in. Hij plaatste het vertrouwen ook in het wezen des geloofs.

6) a.w. p. 448

De 'Papisten' stellen aldus Comrie '...dat wij niet kunnen weten / dat de vergeving van zonde / de eeuwige gerechtigheid en zaligheid ons van God geschonken zijn / als door eene bijzondere openbaring van God / welke in het Woord niet te vinden zijnde / van God / meenen ze / op eene bijzondere wijze moet bekend gemaakt worden.' 1) Comrie wijst dit van de hand. 'Dit is het daar wij ons tegen kanten moeten / gelijk alle de Hervormers zulke lasteringen van onze leere afgeschud hebben; wij hebben boven het geschrevene niets van nooden / wij hebben het Woord beide van de Profeten en Apostelen / dit is zeer vast/ hierop alleen gronden wij ons/ en door dit / als het organon of vehiculum des Heilige Geestes / ontvangen wij de onmiddellijke invloeiing van zijne goddelijke kracht in onze ziele.' 2)

Comrie wijst niet alleen de opvatting van de 'Papisten' en de 'Remonstranten' van de hand, maar ook die opvatting die de zekerheid van de vergeving legt in het hebben van bepaalde kenmerken. Hij citeert een niet met name genoemde '...oud Godzalig Leeraar...' die het volgende zei: '...het geloof moet deze sluitreden opmaken, alle die hartelijk berouw van hunne zonden hebben, dezelve begeeren te verlaten, en hunne verzoening in Christus zoeken, en die zich bekeeren en vermoeid tot Christus komen, die zijn de zonden zekerlijk vergeven.' 3)

Comrie stelt resoluut dat wie zo met de zevende zondag omgaat '...zeer klaar toonen / dat ze den Katechismus niet verstaan.' 4) Waarom wijst Comrie het gevoelen van die '...oud Godzalig Leeraar...' van de hand? Comrie antwoordt: '...ze stellen / dat onze aandacht eerst zijn moet op hetgeen wij dadelijk in ons hebben en bespeuren / en dat het hebben en bespeuren van die gesteldheid ons die verzekering of vrijmoedigheid geeft / dat wij de vergeving der zonde / de eeuwige gerechtigheid en zaligheid mogen aanvaarden; en het is uit deze gronden / dat men de arme menschen aandrijft om in zichzelf steeds na te gaan / of ze wel die hoedanigheden bezitten / die hun een gepast voorwerp voor de genade maken / daar niets in ons ons gepast voor die maakt / als dat wij verlorene nakomelingen van Adam zijn.' 5)

Uit dit lange citaat blijkt dat Comrie niet alleen uit theologisch oogpunt maar ook uit pastorale overwegingen dit gevoelen afwijst. Hij spreekt letterlijk over '...arme menschen...' Comrie trekt het zich aan dat mensen in de gemeente op zichzelf terug

worden geworpen. Ongetwijfeld zal die ‘...Godzalig Leeraar...’ het goed bedoeld hebben. Maar zijn manier van omgaan met het vraagstuk van de vergeving en de rechtvaardiging vindt Comrie zelfs gevaarlijk. De mens kan zich kennelijk geschikt maken voor de rechtvaardiging. De remonstrant is daar zondermeer van overtuigd. Dat zal natuurlijk die ‘...Godzalig Leeraar...’ verontwaardigd van zich werpen. De mens kan zich niet geschikt maken. Maar als hij nu bij zich zelf al die getekende kenmerken aantreft, doemt dan niet het gevaar op dat hij op grond daarvan zichzelf voor rechtvaardig kan gaan verklaren? Comrie vreest dat op deze manier de mens uit de natuur naar de genade redeneert: ‘...ziet gij / hoe zeer gemakkelijk zulken / die maar eenige aandoeningen door wettische benauwdheid hebben / kunnen opklimmen / zonder het zeker vertrouwen, dat God de Heilige Geest werkt / door een beredeneerd geloove uit 97 de natuur / zoo ze meenen / tot de grootsten top van verzekeringe; ‘welke geen der Hervormers ooit gesteld heeft.’ 6)

Met dit alles als achtergrond is het duidelijk waarom Comrie zoveel moeite heeft met de zogenaamde voorbereidingen tot het geloof. Het gevaar dat het als opstap wordt ervaren is zeer reëel. De remonstrant tast met zijn eigen aanpak het genadekarakter van het heil aan. Maar dat gebeurt ten diepste ook in dit kamp, hoewel men de mond vol heeft over de genade.

1) a.w. p. 449

2) Id.

3) a.w. p. 450

4) Id.

5) Id.

6) Id.

Hoe gaat Comrie dan om met zijn gemeente? Want het zijn toch voorwaar geen kleine zaken waar hij mee bezig is. Doet hij een knieval voor het feit dat ook in zijn gemeente 1) er maar weinigen waren die echt mochten getuigen van de vergeving der zonden? Nee, integendeel! Hij wijkt geen duimbreed. De vergeving en de rechtvaardiging zijn geschonken. Maar hoe vult hij dat dan in? Hij stelt het zo voor: ‘Wij verstaan het schenken, aanbieden of geven, met deze bepaling / dat de dingen / die dus aangeboden zijn / ons waarlijk van God geschonken en gegeven zijn in de belofte van het Evangelie / en meenen / dat deze drie woorden / schoon verscheiden in klank / een en hetzelfde beteekenen.’ 2)

Vergeving en rechtvaardiging worden de gemeente aangeboden. Niet aan een exclusief gezelschap. ‘De gemeene aanbieding (even gelijk de gemeene roeping) of het schenken van Christus wordt allen / daar het Evangelie verkondigd wordt / gedaan / opdat zij zich daarvan bedienen zouden / en de genade Gods aannemen / en het zegel zetten op Gods getuigenisse / dat Hij waarachtig is.’ 3)

Helaas wijzen velen in de gemeente dat welmenende aanbod af. Toch blijft dat aanbod niet ongezegd. Comrie zegt daar dit van: ‘De Heilige Geest / als het Hem behaagt / werkt alzoo / dat Hij dat aanbod / hetwelk in ’t gemeen gedaan wordt / door deszelfs onmiddellijke / krachtadige en onwederstandelijke werking zoo doet indringen in onze harten / met Goddelijke overtuiging / dat wij overtuigd worden / dat datgeen / dat God in ’t gemeen aanbiedt aan anderen / dat Hij dat alles om niet ons voor onszelven in ’t bijzonder aanbiedt en schenkt.’ 4)

Het geloof richt zich dus onder leiding van Gods Geest op de beloften Gods waarin alle schatten verankerd liggen. De ziel krijgt dus geen zekerheid door naar binnen te blikken maar om zich te verlaten op Zijn betrouwbaar getuigenis. Tenslotte wil ik nog iets zeggen over het ‘...regtvaardigmakend geloove ...’ dat Comrie onderscheidt van

het zaligmakend geloof. Comrie verstaat er dit onder: ‘...het andere / namelijk het rechtvaardigmakend geloof / is omtrent een 98 bijzonder stuk der zaligmakende leere werkzaam / om als een instrument lijdelijk in de vierschare van de consciëntie te hooren en te ontvangen des Geestes bekendmakinge / van de dadelijke rechtvaardigmaking in de vierschare van God; en die ontvangen hebbende / dan in daden / overeenkomstig de ontvangene weldaad / werkzaam te zijn / naar de mate en trap van dat Goddelijk licht des Geestes / die met onzen Geest getuigt / en aan onzen Geest openbaart / wat ons van God / zonder ons toedoen / geschonken is.’ 5)

1) a.w. p. 453. Hier klaagt Comrie erover dat de eenvoudigen bijna niet meer weten wat het ware geloof is en dat de gezelschappen der godvruchtigen waar men eerst samen kwam om elkaar te stichten nu plaats en geworden zijn waar ‘...al de tijd in onnutte twistingen doorgebracht wordt over het geloove.’

2) a.w. p. 450, 451

3) a.w. p. 451

4) a.w. p. 451. Comrie verwijst ter ondersteuning van zijn betoog naar Calvijn met zijn hoofdwerk de Institutie boek III, hst. II Sect. VI, VII

5) a.w. p. 455

Par. 3.4 Comrie en de rechtvaardigmaking vanuit zijn ‘brief’

Nu wil ik er toe over gaan om te luisteren naar hetgeen Comrie ons te zeggen heeft in zijn Brief over de Rechtvaardigmaking des zondaars. 1)

Comrie begint zijn omvangrijke brief over de rechtvaardiging met Luther te citeren. Dat is bepaald niet vreemd. De kern van Luthers leven en theologie was immers de leer van de rechtvaardiging van de goddeloze. Luther zegt van de rechtvaardiging het volgende: ‘Dat de leer van de rechtvaardigmaking, van den in zich zelven goddeloozen zondaar, door de toegerekende gerechtigheid van den Borg, de columna stantis et cadentis Ecclesiae is; om te toonen, dat het staan of vallen van de Kerk afhangt, van het handhaven en zuiver bewaren van dit leerstuk, zooals men uit Gods Woord er van geleerd en gesproken heeft.’ 2)

Uit dit citaat blijkt dat een juiste vertolking van de rechtvaardiging van vitaal belang is voor de gemeente. De kerk staat of valt er mee. Deze ernstige waarschuwing moeten wij niet terzijde schuiven aldus Comrie maar goed tot ons laten doordringen. Daarom heeft Comrie zo vaak over de rechtvaardiging gesproken. Het heil van de gemeente ging hem aan het hart. Cruciaal is voor Comrie welke plaats het geloof krijgt toegewezen in de rechtvaardiging. Comrie kan niet loskomen van het woordenpaar habitus-actus. Naar zijn overtuiging moet men wel gaan dwalen zolang men de connotaties van dit woordenpaar niet meeneemt in de bezinning op de rechtvaardiging. De remonstrant maakt het gerechtvaardigd zijn voor God afhankelijk van de actus van het geloof. Met deze denkwijze wordt een fundamentele aanslag gedaan op het genadekarakter van het heil. Ten diepste keert de remonstrant terug naar de rechtvaardiging uit de werken. Comrie stelt in zijn Brief alles in het werk om die denkwijze tot in de grond toe af te breken. De leidraad voor zijn denken over de rechtvaardiging is voor Comrie de Heilige Schrift en de verklaring van de Galaten door Luther. Hij zegt van de Galatenbrief: ‘Om hiervan overtuigd te worden [Comrie heeft het over de persoonsverwisseling ‘...tusschen de uitverkorenen in Hem en de Borg’; HZ], heeft Ued. Zijne uitbreiding over de Galaten te lezen, in welke hij, boven alle schrijvers die voor hem gegaan zijn, de eigenlijke kundigheid van de persoonsverwisseling tusschen Christus en de uitverkorenen, alsmede de eigenlijke

kundigheid van toerekening van Christus gerechtigheid tot regtvaardiging volgens Paulus, gegeven heeft.’ 3)

Met deze zin geeft Comrie de structuur van zijn denken aan. Toerekening is het sleutelwoord. De zonde en de schuld wordt het nageslacht van Adam toegerekend. De gerechtigheid van Christus wordt al de uitverkorenen toegerekend. Voor hen ging Hij de dood in. Zij zullen delen in Zijn arbeid. 4) Op de achtergrond speelt hier de visie van Comrie op het verbond. Adam is het hoofd van het werkverbond.

1) Ik heb de derde druk gebruikt uit 1858. De Brief verscheen in 1761 bij Nicolaas Byl in Amsterdam. In mijn uitgave kon ik geen Approbatie vinden. Deze brief is ontstaan naar aanleiding van het feit dat prof. J. van der Honert Comrie met zijn vriend Holtius beschuldigde van ‘Antinomianery en Machinalisterye’. De mannen hebben elkaar ontmoet en de zaak uitgesproken. Comrie heeft die brief toen laten liggen en niet uitgegeven. Dat is pas gebeurd nadat een belangstellende lezer het geschrift aan anderen had laten lezen en tenslotte een uitgever het in handen kreeg. Deze uitgever heeft het toen vervolgens uitgegeven zonder daarover met Comrie gesproken te hebben. Zie voor verdere gegevens Verboom (1964 p. 191, 192). Honig vermeldt nog in zijn lezenswaardige dissertatie over Comrie dat de Brief eerder is geschreven dan de Missive hoewel dit geschrift een aantal jaren voor de Brief was gepubliceerd. Honig (1892, p. 136, 137). In zijn Brief schrijft Comrie op p. 42: ‘Mijn brief, voorr eenige jaren opgesteld, maar om reden onder mij gehouden...’

2) Comrie (1858, p. 1

3) a.w. p. 2

4) a.w. p. 8.

Op deze bladzijde gaat Comrie ook nog even in op de moeite die hij ontmoette om Approbatie te krijgen voor de uitgave van zijn catechismus. Een probleem dat meer dan eens speelde. Zijn Examen van het ontwerp van Tolerantie is net als zijn Brief zonder Approbatie uitgegeven. Kennelijk had men in de commissie problemen met de theologische denktrant van Comrie. Zijn Catechismus ontving Approbatie met de aantekening dat in zijn verklaring woorden werden gebezigd die zij voor rekening lieten van de auteur. Hij vertegenwoordigt als het hoofd zijn nageslacht. Dat betekent dat zijn val ook zijn nageslacht wordt toegerekend. Christus is het Hoofd van het genadeverbond. 1) Adams val gaat ons allen aan. Zo is het niet met het werk van Christus. De uitverkorenen alleen ontvangen de vruchten van Zijn zaligmakend werk. De verkiezing speelt hier een grote rol. Dat is in het licht van zijn denken over de toerekening niet vreemd. Comrie heeft daar woorden voor gevonden die eindeloos vaak terug keren. Hij heeft het dan over de ‘...onmiddellijke directe en voorafgaande / voorgaande toerekening...’ 2)

De mens brengt niets aan en in. Hij deelt in Adams val en hij deelt uit genade in Christus’ arbeid. Naar mijn gevoel hamert Comrie zo op die ‘...onmiddellijke directe en voorafgaande / voorgaande toerekening...’ omdat hij wil vasthouden aan zijn grondpositie dat het geloof niet iets is dat uit de mens opkomt maar dat God hem door Zijn Geest schenkt. Zo wil Comrie het genadekarakter van het heil veilig stellen. Wil een ziel tot een geloofsdaad kunnen komen dan moet hij eerst een geloofsvermogen ontvangen hebben. Het is duidelijk dat Comrie zijn eerder ingenomen grondpositie nimmer heeft verlaten. Het geloof is een instrument dat God schenkt en dat door Gods Geest bespeeld wordt. Comrie werpt het verwijt ver van zich af dat hij alleen maar oog zou hebben voor het habituele karakter van het geloof en niet voor de actus. Hij heeft dit ervaren als een grove miskennis van de intentie van zijn theologiseren. Het lijdelijke benadrukt hij omdat hij aan de remonstrant geen ruimte wil geven. Maar daarmee wordt de actus van het geloof niet genegeerd. Het

één is niet zonder het ander. Comrie heeft zijn denken losgelaten op de leer van de rechtvaardiging. Om het volstrekte genadekarakter van de rechtvaardiging vast te houden is hij uiteindelijk in de eeuwigheid terecht gekomen. Hij heeft daarmee niet willen zeggen dat de rechtvaardiging in de tijd van geen belang zou zijn. Integendeel! Comrie zegt het zelf zo: ‘Even zoo hier, de rechtvaardigmaking van eeuwigheid, in Christus opstanding, in de toerekening van Zijne gerechtigheid, eer enige inwendige verandering in ons plaats kan hebben: in sensu diviso, heeft elk deel zijne eigene wezenlijke volmaaktheid; maar de gehele weldaad, in sensu concreto, heeft zijne volkomenheid, wanneer en niet eer, als deze in onze consciëntie eindigt, en wij die ontvangende met geloovige harten. N.B. aannemen en daarop tot zaligheid berusten.’

3)

Het is duidelijk dat Comrie bij de behandeling van de rechtvaardiging analyserend bezig is geweest. Hij heeft de delen van de rechtvaardiging keurig naast elkaar geplaatst en zegt daarvan dat ieder zijn volmaaktheid heeft. Je zou kunnen zeggen dat dit de habituele kant van de rechtvaardiging is. Maar dan stopt Comrie niet. Dat kan ook niet. Dan zou Comrie ontrouw worden aan de grondstructuur van zijn denken. Daarom stelt hij met een zekere klem dat de volkomenheid van de rechtvaardiging plaats vindt door de aannemende daad des geloofs. De habituele genade komt door Gods Geest tot actus. Er is dus geen sprake van reflexief bezig zijn in die zin dat ik slechts kan vaststellen dat ik gerechtvaardigd ben. De ziel gaat uit en omhelst door het geloof de weldaden die in de beloften Gods liggen opgetast. Om zijn gevoelens aangaande de rechtvaardiging zo goed mogelijk in beeld te krijgen, kan ik niet beter doen dan hem zelf hier uitgebreid aan het woord te laten. Hij zegt er dit van – en dat doet hij nadat hij uitgebreid een groot aantal belijdenissen de revue heeft laten passeren die allen zijn gevoelens aangaande de rechtvaardiging bevestigen -: ‘De eerste is Gods genade, als de inwendige aandrijvende oorzaak, waaruit deze genade tot ons voortvloeit, volgens dat eeuwig Testament en Verbond der genade, met den man Christus, als de tweede Adam, en de uitverkorenen in Hem als Zijn zaad. De tweede is de stoffelijke of verdienende oorzaak, namelijk alleen Christus dadelijke en lijdelijke gehoorzaamheid met de verdiensten van dien.

1) De invloed van het verbondsdenken van Thomas Boston is hier met de handen te tasten.

2) a.w. p. 10

3) a.w. p. 22

De derde is de formele oorzaak, de onmiddellijke, directe en voorafgaande toerekening van die gehoorzaamheid aan ons, als het eenig fundament, waarop rustende is de vergeving onzer zonden en de toewijzing van het recht ten eeuwiggen leven, mitsgaders de innerlijke verandering die in ons tewege gebracht wordt in de krachtige roeping, als een onmiddellijk gevolg daarvan. En dan ten vierde, het geloof als de instrumentele oorzaak, waardoor alleen wij deze weldaad ontvangen, ons toe-eigenen en daarop tot zaligheid berusten.’ 1)

Comrie start in zijn spreken over de rechtvaardiging in de eeuwigheid. In die eeuwigheid is ook het verbond der genade opgericht. Een verbond kent twee partijen. Dat is hier Christus met Zijn uitverkoren kerk. Opmerkelijk is dat Comrie het verbond der genade in de eeuwigheid fundeert. Maar gelet op het feit dat Comrie stelt dat het werk van Christus alleen ten goede komt aan Zijn uitverkorenen is het ook weer niet zo vreemd. Alleen vraag ik me af hoe dit te verenigen is met de bediening van de Heilige Doop. Volgens het aloude Doopformulier ontvangen de kleine kinderen bij de Heilige Doop het teken en zegel van het verbond der genade. 2)

Met de bediening mag men niet wachten tot de kenmerken van het nieuwe leven te bespeuren zijn. Maar ik laat, gelet op het thema van mijn studie, deze kwestie verder rusten. Uit het bovenstaande wordt dit wel duidelijk dat naar het gevoelen van Comrie er in de eeuwigheid heel wat heeft plaats gevonden. De mens zelf was er natuurlijk nog niet bij, want hij moest nog geschapen worden. Toch was hij er wel bij. Maar dan in Gods voornemen. En in dat voornemen heeft de rechtvaardiging plaats gevonden hoewel de voorwerpen die in die rechtvaardiging zullen delen nog hun aanzijn moesten ontvangen. Dat betekent dat de rechtvaardiging aan het geloof vooraf gaat. Voor de remonstrant een stellingname die hij onmogelijk kan meemaken. Hij stelt dat de mens gerechtvaardigd wordt door het geloof. De rechtvaardiging volgt onmiddellijk op de geloofsdaad. Tegen deze verwoording zijn al de pijlen van Comrie gericht. Volgens Comrie varen we op deze manier rechtstreeks het roomse diensthuis weer binnen. Wij worden niet door de werken zalig. Maar uit genade! Dat wil natuurlijk niet zeggen dat Comrie niet zou leren dat de mens door het geloof zalig of gerechtvaardigd wordt. Ongetwijfeld! De actus blijft bij hem absoluut niet achterwege. Comrie schrijft in dit kader ‘...dat onze vaders noch wij, ooit eene regtvaardigmaking op, uit en door het geloof bestreden hebben ...’ 3)

Wel moet eerst de hechte habituele grond gelegd worden. Daarom zegt Comrie ‘...neen! maar dat zij en ook wij die met hen vasthoudende, mede stellen dat er eene regtvaardiging, in zekere zin, voor het geloof, en voor alle inwendige verandering is, om de Roomsche, Sociniaansche en Arminiaansche leer der regtvaardigmaking, uit onze drie eerste oorzaken van de regtvaardiging, als die wezenlijke, voorafgaande, elk op zich zelve volkomene deelen, met betrekking tot het geheel, hetwelk zijne voltooiing of volmaking door het bijkomen van een vierde, als een gevolg en vrucht der drie andere, bekomt...’ 4)

Het een hangt ten nauwste met het ander samen. De actus is volstrekt noodzakelijk. Het is ten diepste de realisering van het aangebrachte werk Gods in Christus in de tijd. Comrie ziet het als de rijpe vrucht. Dat zegt genoeg. Daar is veel aan vooraf gegaan. En dat moest ook om het genadekarakter van het heil van alle zijden te bewaken.

1) a.w. p. 31, 32

2) In het “Formulier om den Heiligen Doop aan de kinderen te bedienen” lees ik in de aanspraak tot de Doopouders: “Geliefden in den Heere Christus, gij hebt gehoord dat de Doop een ordening Gods is, om ons en ons zaad Zijn verbond te verzegelen, (curs. HZ) daarom moeten wij hem tot dat einde, en niet uit gewoonte of bijgelovigheid gebruiken.” In de H. Cat. wordt in vr. 74 de vraag gesteld: “Zal men ook de jonge kinderen dopen?” De Catechismus antwoordt: “Ja het; want mitsdien zij alzowel als de volwassenen in het verbond Gods en in Zijn gemeente begrepen zijn, (curs. HZ) en dat hun door Christus’ bloed de verlossing van de zonden en de Heilige Geest Die het geloof werkt, niet minder dan den volwassenen toegezegd wordt...” In deze brokstukjes komt het theologisch klimaat van de Reformatie naar ons toe. De verkiezing valt hier niet samen met het Verbond der genade maar ontvouwt zich binnen dat Verbond.

3) a.w. p. 33

4) Id.

Voor Comrie staat het als een paal boven water dat ‘...de trapsgewijze vervalsching der zuivere leer van Gods Woord...’ 1) alles te maken heeft met het niet goed peilen van het begrip ‘toerekening’. Adam vertegenwoordigt het mensengeslacht. Hij is ons verbondshoofd. Dat betekent dat de gevolgen van zijn misdaad ook ons aangaan ‘...door de onmiddellijke toerekening van de misdaad van eenen, als de eenige grondslag en het fundament waarop alle de strafgevolgen, namelijk de ontbering van

de oorspronkelijke gerechtigheid, de volstreekte verdorvenheid van onze natuur, het verliezen en missen van Gods gemeenschap enz. ...’ 2)

Maar daar is ook nog een tweede Adam en dat is Christus. Deze Adam vertegenwoordigt al Zijn uitverkorenen. Wat nu van Hem is, komt Zijn bruid ten goede. Dat houdt in ‘...regtvaardiging door onmiddellijke toerekening...’ 3)

Comrie schrijft aan zijn vriend dat hij ‘een zeer breedvoerig werk’ zou kunnen schrijven over ‘de vervalsching’ van de leer maar dat hij dat niet zal doen. Hij 103 zal het beperken tot twee hoofdzaken. Als eerste punt noemt hij ‘...dat alle de afwijkingen in dit stuk der leer moeten afgeleid worden, van de onkunde van het ware onderscheid dat er is tusschen de Wet en het Evangelie, in haren aard en natuur, regt tegen elkander overstaande, nochtans het eene aan het andere onderworpen en gediensig, tot bereiking van Gods hooge einden in de zaliging van den zondaar zonder zijn toedoen...’ 4) Wet en Evangelie horen wezenlijk bij elkaar maar hebben ook weer een eigen plaats in de zaliging van ‘...den in zich zelve goddeloozen, doch in Christus uitverkoren zondaar...’ Het tweede punt aangaande ‘...de afwijking van de leer in dit stuk, vloeit voort uit de onkunde van den regten aard en natuur van Gods Verbonden...’ 5)

Comrie bedoelt met die verbonden het verbond der werken en het verbond der genade. Het verbond der werken is tussen God en Adam met zijn nageslacht opgericht en het verbond der genade tussen God en Christus met Zijn uitverkorenen. Dat laatste moet er expliciet bij. God richt niet met een ieder het verbond der genade op. Wie dat meent, meent dat ‘...door onkunde van de natuur en den aard van het Genadeverbond...’ 6)

Volgens Comrie menen velen in zijn dagen dat God ‘...door hetgeen Christus gedaan en geleden heeft...’ ‘...met een ieder, hoofd voor hoofd, in het Evangelie een Verbond oprigt, waarin Hij van de volmaakte eischen der Wet afstand doende, alleen maar vordert de geringe voorwaarde van geloof en bekeering, als voorafgaande dingen, als eene conditio sine qua non, eer Hij ons in het bezit stellen kan van een eenige weldaad die Christus verworven heeft, of die aan ons mededeelen, veelmin de gerechtigheid en genoegdoening zelve, met de verdienste van dien, als onze gerechtigheid, waarin wij alleen voor God bestaan kunnen; daar wij nochtans uit kracht van de toerekening derzelve gerechtigheid, alle de vruchten van Christus verdiensten, de roeping en aanneming tot kinderen, de heiligmaking, en alle de weldaden die dezelve vergezelschappen of daaruit voortvloeiën, deelachtig gemaakt worden.’ 7)

De mens kan niet voldoen aan de voorwaarde van geloof en bekering. Deze kernzaken ontvangt de uitverkoren zondaar zodra de arbeid van Christus hem wordt toegerekend en hij metterdaad geroepen wordt dat is de habituele genade ontvangt. Zodra we dit laatste veronachtzamen zitten we midden in de werkheiligheid. In zijn Brief komt Comrie gedurig terug op die vier segmenten die samen de rechtvaardiging van de zondaar uitmaken. Comrie is er van overtuigd dat wanneer in de wereld van de theologen deze zaken waren vastgehouden er geen twist geweest was: ‘Nooit zoude eenige twist ontstaan zijn, zoo men de drie eerste wezenlijke deelen onzer regtvaardiging, niet te veel uit het oog had laten gaan, en op de laatste alleen maar zoo sterk gedrongen had, dat de drie eerste deelen uit hare plaats en orde werden verschoven, en het vierde zoo het eerste gesteld, dat de drie andere op die volgen moesten.’ 8)

Het is duidelijk dat Comrie hier het oog heeft geslagen op de remonstranten. Zij leggen zoveel accent op de actus van het geloof dat naar hun gevoelen daarmee de rechtvaardiging staat of valt. Comrie stelt met klem dat de actus geen bagatel is. Maar het dient wel in de juiste verbanden geplaatst te worden. Comrie wordt niet moe om

zijn lezer daar steeds op te wijzen. Het is te begrijpen. Comrie is vuurbang dat de mens uiteindelijk zelf kan beschikken over zijn zaligheid. Een machtig zondaar en een onmachtig God. Een God Die maar moet afwachten wat de zondaar met Zijn aanbieding doet. Binnen dit denken gaat het genadekarakter van het heil te niet. Zou dan de Reformatie vergeefs geweest zijn? Dat kan niet en mag ook niet. Daarom stelt hij zo nadrukkelijk dat de rechtvaardiging niet van ons geloof afhankelijk is. Hij schrijft het zo uit: ‘...en dat er dus zoowel eene regtvaardigmaking, regtvaardiging, voor het geloof en tot het geloof, dat is, eer eenige inwendige verandering in ons plaats kan hebben, die als het naaste fundament en grondslag is en moet gehouden worden van alle inwendige verandering, in de roeping en inwerking van het geloof in onze harten in die roeping, als eene regtvaardigmaking uit en door het geloof, is.’ 9)

1) a.w. p. 44

2) Id.

3) Id.

4) a.w. p. 45

5) a.w. p. 46

6) Id.

7) a.w. p. 47

8) a.w. p. 63

9) a.w. p. 65

Par 3.5 Comrie en de rechtvaardigmaking, tegenover zijn opponenten

De leer van Comrie is in zijn dagen door velen bepaald niet met enthousiasme ontvangen. Een van zijn opponenten was prof. J. van den Honert. Hij was een zoon van T. H. Honert met wie Comrie een goede relatie had. In zijn Brief schrijft hij: ‘Onder deze zijn te rekenen alle discipelen van den grooten T.H. van den Honert, van de profesoren Cremer, vader en zoon, en van D. Hartman, van welke allen ik in substantie niets verschil.’ 1)

De zoon dacht kennelijk anders dan de vader. In een uitvoerig schrijven dat gericht was aan de Classis van Leiden en Nederrijnland 2) uit de hoogleraar zijn bezwaren. Hij schrijft: ‘Maar de vraag is, of de uitverkoren mensch, in eigen persoon, door de regtvaardigmaking, waarvan in de voorn. plaatsen gesproken is, geregvaardigd zij of worde, eer hij dadelijk gelooft: zoodat hij, in dit opzigt, eerst geregvaardigd en daarna geloovig worde? En hierop antwoord ik volmondig neen.’ 3)

Even verder lezen wij: ‘...hoe kan men zeggen, dat de bewoording uit en door het geloof geregvaardigd worden, beteekene, dat de uitverkorene zondaars geregvaardigd zijn of worden, eer zij dadelijk gelooven, en dat zij dus eerst geregvaardigden, en daarna geloovigen worden? 4)

Het is duidelijk dat Van den Honert bepaald geen eenvoudige 105 vragen stelt. En het wordt er niet eenvoudiger op als hij meerdere teksten uit de Heilige Schrift naar voren haalt die de rechtvaardiging niet voor het geloof plaatsen. Vooral Galaten 2:16 is een uiterst complexe tekst: ‘Wetende, dat de mensch niet geregvaardigd wordt uit de werken der Wet, maar door het geloof van Jezus Christus; zoo hebben wij ook in Christus Jezus geloofd, OPDAT wij zouden geregvaardigd worden uit het geloof van Christus, en niet uit de werken der Wet; daarom dat uit de werken der Wet geen vleesch zal geregvaardigd worden.’ 5)

Daarom schrijft hij: ‘En ik geloof even vastelijk, dat men, zich aan den Bijbel houdende, nooit zou komen tot dit verschil, of het geloof ga voor de regtvaardigmaking, dan of de regtvaardigmaking ga voor het geloof; naardien dit

verschil een geheel noodeloos verschil is, behoorende tot de onnoodige en scheurmakende vragen, die niet uit Gods Woord, maar uit de dwaalspraak der Scholastieken, die in eenige menselijke scholen en systemata heeft post gevat, en die veelszins dienen, om Gods raad te verduisteren, door woorden zonder wetenschap, geboren zijn.’ 6)

De toon is scherp. Naar het gevoelen van Van den Honert had het nooit zover hoeven komen als Comrie zich aan de Schrift had gehouden. Maar Comrie is het spoor bijster geraakt door de ‘...dwaalspraak der Scholastieken...’ Hier suggereert Van den Honert dat wie gebruik maakt van scholastieke onderscheidingen het Bijbels getuigenis kwijt raakt. Van den Honert heeft ook grote moeite met de uitleg van de zevende zondag. Hij wijst op hetgeen in vraag en antwoord 20 staat van de Heidelbergse Catechismus. De opstellers geven als antwoord op de vraag: ‘Worden dan alle mensen wederom door Christus zalig, geluk zij door Adam zijn verdoemd geworden? Neen zij, maar alleen degenen, die Hem door een waar geloof worden ingelijfd en al Zijn weldaden aannemen.’ 7)

Comrie zou in de tekst hebben ingegrepen aldus Van den Honert. Hij zou er van gemaakt hebben ‘...en Hem en alle Zijne weldaden aannemen...’ 8)

Eerst de Persoon en dan de weldaden. Van den Honert vindt het ongepast. Comrie laat zijn denken prevaleren boven het aloude belijden.

1) a.w. p. 66

2) a.w. p. 68

3) a.w. p. 75

4) a.w. p. 76

5) Id.

6) a.w. p. 78

7) Zie zondag 7 van de Heidelbergse Catechismus

8) a.w. p. 78

Daarom verplicht hij Comrie ‘...met den medehelper der uitgave ds. Holtius...’ ‘...dat zij eerst de geheel veranderde taal van den door hen onderteekenden Catechismus volkomen herstellen, en alles wat zij den catechismus, uithoofde van die taalsverandering doen zeggen, zonder dat de Catechismus het ooit of ooit gezegd heeft, herroepen.’ 1)

Uit de reactie van Comrie op het schrijven van Van den Honert blijkt dat hij zich diep gekwetst voelde. Hij wilde onder geen beding in de hoek van de antinomianen geplaatst worden. Zij immers leerden dat er geen sprake was ‘...van de regtvaardigmaking in de vierschaar van onze consciëntie...’ 2)

En juist dat had Comrie in zijn tweede preek in de Eigenschappen des geloofs uitvoerig aan de orde gesteld. Ook wijst Comrie al degenen af ‘...die het geloof enkel lijdelijk met betrekking tot die weldaad stellen...’ In het bovenstaande is genoegzaam aangetoond dat Comrie dit inderdaad nergens leert. Integendeel. Juist door het woordenpaar habitus-actus is uitgesproken dat het één niet zonder het ander kan. Waar ging het dan eigenlijk wel over? Ik laat Comrie het zelf uitvoerig zeggen: ‘...maar ons verschil is of onze regtvaardigmaking van de zijde Gods, geschiedt door onmiddellijke, direkte en voorafgaande toerekening van Christus Borggerechtigheid tot regtvaardigheid: uit welke toerekening, als den eenigen Gode betamelijken grond, voortvloeit het geschenk van den Heilige Geest, die in de inwendige en krachtdadige roeping, ons Christus inlijft door inwerking van het geloof in onze harten, door hetwelk wij Christus en alle Zijne weldaden aannemen, en op Hem ter zaligheid betrouwen?’ 3)

Dit is de positie van Comrie. De positie van de tegenstander komt vervolgens hier op neer: ‘Dan of het geloof als een voorvereischte eerst en vooraf gevorderd wordt, voor dat God ons de gerechtigheid van Christus tot rechtvaardigheid toerekent; zoodanig, dat er geene rechtvaardiging Gods zoude zijn voor ons gelooven, maar alleen uit en door, ja op en na ons gelooven.’ 4)

De posities zijn duidelijk. Bij Comrie gaat de rechtvaardiging aan het geloof vooraf zonder dat de actus van het geloof ontkend wordt. Bij Van den Honert en anderen wordt dat ten stelligste ontkend en wordt geponeerd dat de rechtvaardiging volgt op de actus van het geloof. Comrie voelt zich gedrongen om zijn standpunt nog eens duidelijk onder woorden te brengen. Op drie punten die tegen hem ingebracht zijn, wil hij ingaan: ‘Vooreerst, men zegt, dat ik de rechtvaardigmaking, van eeuwigheid stel, en bijgevolg, geene rechtvaardigmaking in een’ eigenlijken zin in den tijd.’ 5)

Ik hoef op het laatste niet in te gaan omdat ik op verschillende plaatsen al heb aangegeven dat dit gewoon niet waar is. En wie dat toch blijft beweren, geeft aan dat hij wel heel weinig heeft begrepen van Comries gedachtegoed. Bij het eerste wil ik graag stil staan. Comrie haalt in dit kader Efeze 1:3 aan waar staat ‘...dat God ons in Christus met alle geestelijke zegening, in den hemel gezegend heeft, dat is, in de nooit begonnene eeuwigheid...’ 6)

Daarop doordenkend met de tekst erbij ‘Gelijk Hij ons in Christus uitverkoren heeft’ stelt Comrie: ‘Zoodat onze verkiezing in Christus, en alle de zegening, waarmede wij in Hem gezegend zijn in den hemel, van gelijken datum zijn.’ 7)

De rechtvaardiging hoort vanzelfsprekend ook bij die zegeningen. Het is zelfs ‘...eene der allervoornaamste van alle die zegeningen...’ 8) aldus Comrie. Met dit als achtergrond plaatst hij de rechtvaardiging in de eeuwigheid. Hij wil de rechtvaardiging niet van het geloof afhankelijk maken. Alsof de rechtvaardiging nog zou moeten geschieden. De rechtvaardiging van eeuwigheid is voor Comrie een zeer aangelegen punt. Hij zegt zelfs in zijn Brief ‘...dat die de eeuwigheid van de rechtvaardigmaking ontkennen; de Godheid zelve ontkennen.’ 9)

1) a.w. p. 82

2) a.w. p. 88

3) a.w. p. 89, 90

4) a.w. p. 90

5) a.w. p. 91

6) a.w. p. 93

7) Id.

8) Id.

9) a.w. p. 97

Comrie gaat diep op de gevolgen van de loochening in. Allereerst stelt hij dat ‘...die het loochenen, Gods oneindige volmaaktheid loochenen.’ 1) God is volmaakt. Hij kan niet volmaakter of minder volmaakt worden. Er is geen sprake van toe- of afname. Wanneer nu ‘...de rechtvaardigmaking niet eeuwig is, als eene inblijvende daad in God, moet men stellen, dat het iets bijkomend is, en dus dat God door vermeerdering volmaakter in het een of ander opzigt wordt, als Hij was in zich zelve, als de oneindig volmaakte God: en wie zou dien God voor een God houden, die volmakingen Zijner volmaaktheid verkrijgt, die Hij in zich zelve van eeuwigheid niet had?’ 2)

De rechtvaardigmaking is ‘...eene inblijvende daad in God...’ De Heere houdt dat niet voor Zichzelf. Hij bekleedt goddelozen ermee. Hoor ik hier ook niet de grondstructuur van zijn denken samengevat in het woordenpaar habitus-actus? De loochening van de

rechtvaardiging van eeuwigheid heeft niet alleen gevolgen voor Gods volmaaktheid maar ook voor ‘...Gods onafhankelijkheid...’ 3)

Door Comrie ‘...de allerwezenlijkste eigenschap van God...’ 4) genoemd. Wanneer, zoals de remonstrant het doet, de rechtvaardiging na de actus van het geloof wordt geplaatst, wordt God van de mens afhankelijk gemaakt. Een machtige zondaar en bij gevolg een onmachtige God. Hij sluit Zich aan bij de keuze van de mens. De mens heeft zijn toekomst in eigen hand. De verkiezing is geen statisch gegeven maar voluit dynamisch. Een verkorene kan door eigen keuze een verworpene worden maar ook kan een verworpene door eigen keuze een verkorene worden. Saul en Judas begonnen als verkorenen en eindigden als verworpenen. De denkwijze van de remonstrant heeft grote gevolgen voor de Godsleer. Die de rechtvaardiging van eeuwigheid loochenen, loochenen ook ‘...dat God onveranderlijk is...’ 5)

Wat Comrie hier verder van zegt, is nauw verbonden met het voorgaande. God verandert dankzij mijn geloven. Eerst was er geen sprake van rechtvaardigen maar op grond van mijn geloven gaat God er toe over om te rechtvaardigen. 6) De houding van de mens heeft kennelijk een geweldige impact op God. Het zal duidelijk zijn dat gelet op de theologie van Comrie dit aspect volstrekt onbespreekbaar is. God is soeverein. God verandert niet omdat de mens verandert. Een volgend punt is dat wie ‘...de eeuwigheid der rechtvaardigmaking als eene inblijvende daad in God...’ loochent, op gespannen voet komt te staan met Gods eeuwigheid. 7)

Immers als we de rechtvaardiging na het geloof plaatsen en in de tijd positioneren dan is de consequentie van deze gedachtegang ‘...dat er een punt des tijds is, in hetwelk God in zich zelve, deze daad niet had...’ 8)

God zou er niet van geweten hebben. Dat kan natuurlijk niet! God heeft in alle dingen Zijn Goddelijke hand. Tenslotte betekent de loochening van ‘...de volstreckte eeuwigheid dezer weldaad als eene inblijvende daad in God...’ een loochenen van Gods eenvoudigheid. 9)

De eenvoudigheid Gods laat het niet toe om de rechtvaardiging niet als een inblijvende daad in God te zien. De rechtvaardiging gaat dus ten diepste terug in de eeuwigheid. Fundamenteel is hier zijn visie op de verbonden. Daar is boven reeds over geschreven. Comrie stelt dat tussen God en Adam een verbond der werken werd opgericht. Op gehoorzaamheid zou het eeuwige leven ontvangen worden, maar bij ongehoorzaamheid de eeuwige dood. Adam is ongehoorzaam geweest. Hij stortte in de dood. In zijn val heeft hij het hele mensengeslacht meegesleurd. De nakomelingen waren in hem begrepen. Hij vertegenwoordigde het mensengeslacht in de verbondsonderhandelingen met God.

1) Id.

2) a.w. p. 97, 98

3) a.w. p. 98

4) Id.

5) Id

6) a.w. p. 99

7) Id.

8) Id.

9) Id.

God wilde niet dat alle mensen verloren zouden gaan. Hij begeerde Zijn uitverkorenen te zaligen. Die niet uitverkoren waren, zouden niet zalig worden. Om de zaligheid van Zijn uitverkorenen te realiseren is het verbond der genade opgericht. Christus is daar het Hoofd van. Hij vertegenwoordigt de uitverkorenen als een tweede Adam. Het is

duidelijk dat tot dit verbond der genade de verworpenen niet behoren. Voor hen is Christus geen Borg en Middelaar geworden. Hij heeft voor hen de schuld niet gedragen. Dat heeft Hij wel gedaan voor Zijn uitverkorenen. Met Zijn werk is het verbond der genade op het allernauwst verbonden. In dit kader laat ik Comrie aan het woord komen om zijn gevoelens zo zuiver mogelijk door te geven: ‘...dewijl het Verbond opgerigt is als een middel, om op eene Gode betamelijke wijze alle die eeuwige liefde en genade, die God Zijnen uitverkorenen in zich zelve toedacht, mede te deelen; en dat dus God die weldaden ons zoo mededeelt, zonder op nieuw eene vierschaar te spannen buiten ons in zich zelve, dat Hij ons eerst Christus zelf schenkt, of Zijne verdienende gerechtigheid en genoegdoening ons toerekent, en als eene onmiddellijk die toerekening vergezelschappende en daaruit voortvloeiende weldaad (welke de Heiland ook ten aanzien van de schenking verworven heeft), namelijk het oprecht geloof, hetwelk de Heilige Geest in onze harten inwerkt, en waardoor wij in Christus ingelijfd worden, en door de werking van denzelfden Geest bekwaam gemaakt worden, Christus en alle Zijne heilgoederen, in de belofte des Evangelies ons voorgesteld, aan te nemen en ons zelve met eene bijzondere toepassing toe te eigenen: dewijl de Heilige Geest ons verzekert, dat ze ons van God uit loutere genade geschonken zijn. Zoodat gij ziet, dat het regtvaardigende vonnis, volgens mijn gevoelens, in de belofte des Evangelies ligt, en dat het geloof dat daarin omhelst.’ 1)

Wat mij bijzonder treft bij de weergave van het denken van Comrie is zijn consistentie. Ook in dit uitvoerige citaat komen de vier segmenten van de rechtvaardiging naar ons toe maar ook het woordenpaar *habitus-actus*. Hij doet dat op een uiterst integere wijze. Wat ook van grote betekenis is voor een juiste visie op zijn rechtvaardigingsleer is deze opmerking “...dat het regtvaardigende vonnis, volgens mijn gevoelens, in de belofte des Evangelies ligt, en dat het geloof dat daarin omhelst.” Hier sluit Comrie naadloos aan bij Calvijn. De beloften Gods functioneren wel terdege in zijn rechtvaardigingsleer. Hij wordt Gods Woord niet ontrouw. Hij vlucht niet weg in een visionair gebeuren. Uit hetgeen geschreven werd over hen die in het verbond der genade begrepen zijn, zou de gedachte kunnen ontstaan dat de uitverkiezing en de rechtvaardiging vrijwel identieke begrippen zijn. Dat is toch niet juist. Comrie zegt daarvan: ‘...als wij de regtvaardigmaking als eene inblijvende daad in God volstrekt eeuwig stellen, zoo verwarren wij die geenszins met Gods Praedestinatatie of besluit der verkiezing, zijnde een onderscheid daar tusschen.’ 2)

Hoe geeft Comrie aan dat onderscheid vorm? ‘God in de Praedestinatatie, beschouwt de uitverkorenen zonder eenige zedelijke hoedanigheid, hetzij goed of kwaad, of als kwaad geworden zijnde, kunnende goed gemaakt worden; maar als kunnende geschapen worden en kunnende vallen: daar God, in de eeuwige regtvaardigmaking, zooals die eene inblijvende daad in God is, alle de uitverkorenen zoowel als andere aanschouwt als gevallen, en liggende onder Zijnen toorn en vloek opgesloten...’ 3) En even verder: ‘...die Hij nogtans, door eenen eeuwig inblijvenden wilsdaad in zich zelve, op gronden overeenkomstig Zijne deugden en volmaaktheden regtvaardigt, de zonde vergeeft en hun het regt ten eeuwigen leven zoo toewijst...’ 4)

Het is niet de bedoeling dat de uitverkorene voor zijn rechtvaardiging naar de eeuwigheid opklimt.

1) a.w. p. 101

2) a.w. p. 102

3) a.w. p. 104

4) Id.

Voor de rechtvaardiging verwijst Comrie naar Gods Woord ‘...van welke [namelijk, de eeuwige en generale regtvaardigmaking; HZ] het Zijne hemelsche Majesteit behaagd heeft, eene openbaring, en verklaring in de belofte des Evangelies te doen, opdat een ieder uitverkorene ter bekwamer tijd, door de bewerking des Heilige Geestes, tot omhelzing van die belofte voor zich zelve in het bijzonder zou gebragt worden, en van Christus in die belofte, om zoo tot kennis te komen van hetgeen God voor hem weggelegd had...’ 1)

Gods kind wordt dus niet van het Woord weggetrokken. Integendeel. Door Gods Geest wordt Gods kind juist op het Woord geworpen. Hier klinken voluit reformatorische klanken. Dat was ook de bedoeling van Comrie. Naar zijn overtuiging stond hij in zijn visie schouder aan schouder met de reformatoren. Voor hem was er geen sprake van discontinuïteit. Een moeilijk punt in de visie van Comrie op de rechtvaardiging is het volgende. God richt met Christus en in Hem met al de uitverkorenen het verbond der genade op. Christus wordt hier als plaatsbekleder getekend. Dat betekent dat voor er gesproken kan worden over genade Gods deugden moeten opgeluisterd zijn. Dat brengt Comrie ertoe om te stellen ‘...zoo is het buiten tegenspraak, dat er in dezelfde eeuwigheid eene overdragt van zonde en schuld op dien tweeden Adam, bijwege van toerekening geschied is, alzo wel als toen Hij op Golgotha aan het kruis werd gehangen: en zoo is het kennelijk zeker, dat alle die schuld op Hem overgedragen zijnde, de principale schuldenaren, de personen der uitverkorenen zelve, bij God ontslagen werden...’ 2)

Binnen deze visie is Christus in de eeuwigheid al als Schuldovernemer opgetreden. Hij onderbouwt deze gedachte met de Schriftwoorden ‘...en het Lam dat geslagt was voor de grondlegging der wereld.’ 3)

Comrie houdt vast aan het Schriftgetuigenis dat de mens in zonden ontvangen en in ongerechtigheid geboren is. Dat geldt net zo goed voor Gods kinderen. Maar is de consequentie nu niet van de gedachtegang van Comrie dat Gods kind dankzij het optreden van Christus in de eeuwigheid al bij voorbaat van zijn schuld en de zonden is verlost geworden? Heeft hij met deze gedachtestructuur niet ongewild zijn tegenstander een wapen in de hand gegeven waardoor hij kan stellen dat bij Comrie de rechtvaardiging niet anders betekent dan een bewust worden dat je rechtvaardig bent? Ik weet inmiddels gelet op het totaalbeeld van het denken van Comrie dat het genuanceerder ligt, maar ik kan de aanval van de opponent wel begrijpen. Tegelijkertijd wil ik Comrie verdedigen. Kon hij, gelet op zijn poging om verkiezing, rechtvaardiging en verbond der genade uiterst dicht bij elkaar te houden, anders uit komen? Reeds eerder heb ik gewezen op de vier segmenten van de leer van de rechtvaardiging. De vierde, de actus, mogen we niet veronachtzamen. Daarachter ligt weliswaar de eeuwigheid. Maar daarmee is binnen het denken van Comrie bepaald niet alles gezegd. Hij heeft het gedaan om te voorkomen dat de rechtvaardiging na het geloof zou geplaatst worden. De rechtvaardiging gaat aan het geloof vooraf. Maar de rechtvaardiging vindt haar volkomenheid wanneer de uitverkoren zondaar de rechtvaardiging die tot hem komt in de belofte door het geloof omhelst. Vandaar dat Comrie met een zekere felheid schrijft: ‘...dewijl ik mij nooit tegen de leer der regtvaardigmaking van eeuwigheid anders gesteld heb, dan in zulk eenen zin, welke den Antinomianen wordt toegeschreven; namelijk, dat die eeuwige regtvaardigmaking zoo volkomen zoude zijn, dat daarvan geene tijdelijke toepassing op de uitverkorenen, door een Goddelijken geregshandel in het gemoed, onder overtuiging, verlegenheid, berouw, enz. geschieden zoude noch vereischt worden: in welken zin ik, zoo als tevoren, ook nog ten tijde, van deze leer als de allergruwelijkste een afkeer heb, en dezelve met geheel mijn hart verfoeije.’ 4)

Hoewel de rechtvaardiging in de eeuwigheid heeft plaatsgevonden, blijft het niet in de eeuwigheid opgesloten liggen. Deze rechtvaardiging kent juist een volstrekte betrokkenheid op de tijd. 5)

1) Id.

2) a.w. p. 107

3) Id.

4) a.w. p.

5) Op veel plaatsen in zijn Brief vraagt Comrie aandacht voor dit aspect.

Begrijpelijk. Door de geweldige concentratie op de eeuwigheid dreigt de aandacht voor de tijd weg te vallen. Vele critici wijzen daar op. De rechtvaardiging door het geloof zou daarom in de theologie van Comrie niet echt uit de verf komen. Toch is dit beslist niet waar. Gods kinderen zijn in de opstanding van Christus gerechtvaardigd. Dat is een objectief Om zijn denken goed te peilen moeten we steeds achter al deze bewoordingen de grondwoorden *habitus-actus* denken. Zijn eeuwigheidsdenken lost de tijdelijke dimensies niet op. Integendeel! 't Heeft de tijd nodig om tot volkomenheid te komen. Het wil tot aanzijn komen. In dit verband is het belangrijk om naar dr. Berkouwer te luisteren. Deze dogmaticus heeft op een fijnzinnige wijze de posities van de Antinomianen en Comrie adequaat weergegeven. Hij schrijft: 'Terminologisch geleek de leer van Comrie in menig opzicht op hun leer, maar het begrip 'eeuwigheid' en de uitdrukking 'van eeuwigheid' is totaal anders gevuld. In het anti-nomianisme worden de tijd en de geschiedenis gedevalueerd en de concrete reële zin van het tijdelijke opgeheven. Comrie brengt echter de eeuwigheid ter sprake niet uit de speculatieve drang om achter de phaenomenen van de tijd als in zichzelf waardeloos door te dringen in de eeuwige ideeën. Zijn oppositie is niet een vlucht uit de tijd in de voortijdelijke eeuwigheid, maar komt voort uit de begeerte om de Goddelijke diepte en rijkdom der rechtvaardigende genade Gods niet te laten vervagen en het prioriteitskarakter dezer genade tegenover al het menselijke niet een ogenblik uit het oog te verliezen.' 1)

In de leer van de rechtvaardiging speelt de relatie tussen Christus en Zijn uitverkorenen een grote rol. Die relatie is zo nauw dat Comrie spreekt over '...eene Persona Mystica...' 2)

Christus treedt werkelijk in alle opzichten in hun plaats. Hij neemt hun schuld en zonden op Zich. Hij is het Lam Gods dat ter slachting geleid werd. Hij heeft voor Zijn bruid met Zijn offer volkomen betaald '...en N.B. zoo voor die alleen, in dit opzigt aangemerkt, dat Hij niets ter wereld voor anderen betaald heeft.' 3)

God zal niets meer van Zijn kinderen eisen. Het recht heeft haar loop ontvangen. Maar de dood kon deze Rechtvaardige niet houden. Op de eerste dag der week stond Christus op. Dankzij het in Christus zijn is Zijn bruid op die dag gerechtvaardigd. Paulus schrijft erover en zegt dat Hij opgewekt is tot onze rechtvaardigmaking. De rechtvaardiging ligt verankerd in Zijn opstanding. 4)

Comrie heeft dit altijd geleerd: 'Mijn gevoelen is altijd geweest en is, dat gelijk de betaling voor de zonde in Christus dood gesteld moet worden, volgens den Apostel Romeinen IV:25, wij de rechtvaardigmaking stellen moeten in Christus opstanding, in welke Hij opstaande als een publiek persoon, en in die kwaliteit van God geregtvaardigd, of aan de geheele Kerk als vrijgesproken van alles, dat Hij als de tweede Adam op zich genomen had, verklaard is, als hebbende voldaan; wij ook stellen moeten, dat alle, welks plaats Hij verving, en welke, als een in zijn in Hem hebbende, Hij verbeeldde, in en met Hem tevens geregtvaardigd zijn.' 6) In zijn theologie neemt de toerekening van Christus' arbeid aan de uitverkoren zondaar een

grote plaats in. De uitverkoren zondaar is geestelijk gezien dood. Er is van hem uit geen weg naar God. De Heere vindt in de mens ook geen aanknopingspunt. Hoe gaat de ziel dan leven? Hoe komt hij aan geloof? Comrie antwoordt hier op dat ‘...de gerechtigheid en genoegdoening van Christus hem zonder zijn toedoen, door onmiddellijke, direkte en voorafgaande toerekening zoo eigen makende, in die toerekening, alsof die nooit zonde gehad of gedaan had, hem ook schattende en houdende alsof hij alle gerechtigheid in eigen persoon volbragt had:

1) Berkouwer (1949, p. 159)

2) Comrie (1858, p. 116, 117)

3) a.w. p. 116

4) Romeinen 4:25: ‘Welke overgeleverd is om onze zonden, en opgewekt om onze rechtvaardigmaking.’

5) De oppositie zocht wegen om Comrie verdacht te maken. Zo zou hij geleerd hebben dat Gods kerk in Christus’ dood zou gerechtvaardigd zijn. Zie p. 110. Bladzijden lang betoogt Comrie in zijn Brief dat Christus plaatsbekledend bezig is geweest. Zijn dood was een betaling. Niet de rechtvaardiging van Zijn bruid. Dat geschiedde bij de opstanding.

6) a.w. p. 117

hetwelk het instorten van het nieuwe leven in hen tot zijn onmiddellijk gevolg heeft.’

1) Wij zijn met onze woorden niet bij machte om alles tegelijk te zeggen. Daarom gaat het één aan het ander vooraf, namelijk eerst de toerekening en dan het instorten van het nieuwe leven. Maar zegt Comrie: ‘nogtans zijn ze simul natura.’ 2)

In dit kader stelt Comrie dat ‘...dit de eigenlijke rechtvaardigmaking van den goddelooze is, waarvan Paulus spreekt...’ 3)

Zo is het duidelijk dat bij Comrie de rechtvaardigmaking en de ‘levendigmaking’ ten nauwste bij elkaar horen. Men zou binnen het denken van Comrie kunnen zeggen dat de levendmaking de keerzijde van de rechtvaardigmaking is. Ook nu speelt op de achtergrond het woordenpaar habitus-actus een grote rol. Comrie kwam uit Schotland en hij kende de puritein Perkins. Hij wist dat in zijn theologie het voorbereidende werk geen onbelangrijke rol speelde. Uit zijn Brief blijkt dat Comrie er uiteindelijk afstand van neemt. Hij schrijft aan zijn lezer: ‘...zoo houd ik, dat alles, dat men voor deze onmiddellijke toerekening stelt, enkel en alleen als werkzaamheden zijn uit de natuur en eene ontwaakte consciëntie door de Wet, om daardoor tot de genade op te klimmen, en dat de kundige drijvers (de eenvoudige sluit ik niet in) in den grond der zake met de halve Pelagianen eens zijn, en uit hunne gronden spreken en schrijven...’

4)

Tegelijkertijd gaat Comrie uitermate pastoraal met zijn lezer om door direct er op dit te laten volgen: ‘...dat alles uit deze onmiddellijke, direkte en voorafgaande toerekening voortvloeiende, ware zaligmakende genade is, langs zoo vele wegen en trappen opwassende en tot hare volkomenheid komende; om zoo den bodem in te slaan van de onverstandige behandeling van zielen, niets voor ware genade houdende, totdat men met bewustheid en verzekering zich zoo aan Christus kwijt gemaakt heeft, dat men in zijn gemoed zoo verwijderd worde, dat men in dat oogenblik aan zijne levendmaking niet twijfelt.’ 5)

Cruciaal is in de theologie van Comrie de ‘levendigmaking’ of anders gezegd ‘den tijd der minne’ 6). In die woorden komt de onmiddellijke, directe en voorafgaande 7) toerekening van de verworven gerechtigheid van Christus tot gestalte. Waar dat niet het geval is daar kan wel veel beweging in de mens aangetroffen worden, maar dan is het toch slechts wat ‘gemoedswerk’. 8)

Eerder heeft Comrie al wel toegegeven dat het niet eenvoudig is om dat allemaal scherp te onderscheiden. Wij kunnen iets voor gemoedswerk aanzien en dat het toch later een vrucht blijkt te zijn van de onmiddellijke toerekening van het werk van Christus.

1) a.w. p. 120

2) a.w. p. 120

3) a.w. p. 121

4) a.w. p. 123

5) a.w. p. 123

6) a.w. p. 122. Zie bijvoorbeeld ook p. 133

7) Deze woorden herhaalt Comrie in zijn Brief vaak. Achter die woorden schuilt zijn theologie. Van de mens komt niets in aanmerking. Dat kan ook niet omdat hij in Adam begrepen is. Comrie geeft toe dat hij als het gaat over die toerekening van Adams val 'onderscheidenlijker' daarover spreekt dan de Belijdenissen en Dordt. a.w. p. 130. Het werk van Christus wordt de zondaar doch in Christus uitverkoren mens toegerekend. En dat gebeurt zo radicaal dat de mens dankzij die 'onmiddellijke, directe en voorafgaande' toerekening van Christus gerechtigheid rechtvaardig voor God staat. Hij staat voor God alsof hij nooit zonde gedaan heeft. En de Zone Gods staat voor God beladen met schuld en zonde alsof Hij nooit anders gedaan heeft. De plaatsbekleding is een bron van ongekende troost. Comrie fundeert zijn spreken over 'toerekening' en 'plaatsbekleding' vooral op hetgeen hij aantreft in Romeinen 5. Daar immers spreekt Paulus over de eerste Adam, maar ook over de tweede Adam. Door de eerste kwam de dood in de wereld en door de tweede het leven en de gerechtigheid. Zie a.w. p. 132 e.v.

8) Daarmee bedoelt Comrie (1858, p. 123) '...werkzaamheden uit de natuur en een ontwaakte consciëntie door de Wet...' Die werkzaamheden leiden niet tot de 'levendigmaking'.

Goed beschouwd is er geen toeleidende weg tot de '...onmiddellijke, directe en voorafgaande...' toerekening van de gerechtigheid van Christus en daarom ook niet tot de '...levendigmaking...'. Omdat Comrie wel spreekt over '...voorgaande daden...' wordt het uitermate ingewikkeld om die 'voorgaande daden' te onderscheiden van die werkzaamheden die uiteindelijk toch niet meedoen. Comrie doet in zijn Brief alle moeite om zijn lezer ervan te overtuigen dat hij in zijn visie op de rechtvaardiging in de lijn van de Heilige Schrift en van de Reformatie staat. Berkouwer geeft met zijn boek blijk dat hij die intentie goed heeft opgepakt. Hij schrijft het volgende: 'Tegenover alle Arminianisme en neonomianisme, tegenover elke overschatting niet alleen van de werken, maar ook van het geloof moet het motief van Comries oppositie ten volle als juist worden erkend. Hem komt onder anderen de eer toe niet alleen in de verdienstelijkheid der goede werken een bedreiging van de genade te hebben gezien, maar eveneens in een visie op het geloof, die niet minder in een irreligieus vroomheidsbesef de grens der werkgerechtigheid is gepasseerd. Dit alles is dan ook iets geheel anders dan de eeuwigheidsspeculatie der Antinomianen.' 1)

De Reformatie benadrukte de rechtvaardiging van de goddeloze om niet. De Reformatoren meenden daarmee het merg van het evangelie te hebben aangewezen. Maar wat is daar eigenlijk mee gezegd? Wat wordt er verstaan onder het woord 'goddeloze'? Comrie zou Comrie niet zijn als hij niet diepgaand op het betekenisveld van dit woord was ingegaan. Dat doet hij dan ook in zijn Brief. Hij schrijft het volgende er over: '...dat wij door een goddelooze hier eensdeels verstaan moeten zulk een, die naar den volsten nadruk van het woord, in deszelfs allerkrachtigste beteekenis, zoo een is, dat is, niet alleen dadelijk en personeel, nevens alle andere, liggende onder Gods toorn en vloek, vanwege zijn bondsbreuk in Adam: maar die ook geestelijk zoo geheel dood in zonde en in misdaden is, dat hij een hater Gods en zijns

evennaaste is, onmagtig iets goeds te doen, en met eene heerschende lust en geneigdheid beziel, om de ongerechtigheid in te drinken als water...' 2)

Dat is duidelijke taal. Kan het zwarter? Toch is zijn mensvisie bijbels. 3) Hij maakt het niet onnodig zwarter. Comrie spreekt na wat God in Zijn Woord ons voorhoudt. De dieptepsycholoog Freud en de existentialist Sartre en met hen vele anderen hebben de mens tot op het bot uitgekleet. Schokkend en onthullend. Maar deze diep borende wijsgeren hebben die naakte verloren mens geen warm kleding geschonken. Dat heeft Comrie wel mogen doen. Nee niet hij. Comrie kan ook een naakt mens niet echt dekken. God wel! 'Waaruit ik besluiten moet, dat God hem, zonder alle voorafgaande en tusschen inschietende werkzaamheid, dadelijkheid en hoedanigheid, deze weldaad, hem als een goddelooze regtvaardigende, dadelijk en personeel deelachtig moet maken door toerekening van de gerechtigheid en genoegdoening van Christus onmiddellijk, direct en voorafgaand.' 4)

Voor Comrie is de mens dus echt een goddeloze die slechts dankzij de geschonken gerechtigheid van Christus voor God kan bestaan. Wanneer die 'vreemde' 5) gerechtigheid ons wordt meegedeeld, komt het geestelijke leven op gang. Ten diepste niet eerder! Zo radicaal neemt Comrie de rechtvaardiging van de goddeloze. Daarom is voor hem de leer van de rechtvaardiging op het geloof niet bespreekbaar. Hij ervaart dit als een verraad aan de Reformatie. Comrie had niet alleen te strijden tegen de Remonstranten en de Antinomianen. Ook onder de Neonomianen waren opponenten te vinden. Een bekwaam woordvoerder uit dat kamp was R. Baxter.

1) a.w. p. 159

2) a.w. p. 140

3) Romeinen 3: 9-20. Donkerder kan het, denk ik, niet getekend worden. De vrome Paulus was door God aan zijn totale verlorenheid ontdekt. In hem woonde geen goed. Maar wat heeft juist Paulus machtig mogen getuigen van die Christus Die in zijn plaats wilde staan. 'Ik voor u daar gij anders de eeuwige dood had moeten sterven.'

4) a.w. p. 140, 141

5) Daarmee wordt bedoeld een gerechtigheid die niet van nature van ons is maar die ons om niet wordt geschonken. Luther heeft daar prachtige dingen over gezegd.

De Neonomianen ontkennen als het er echt op aankomt de rechtvaardiging van de goddeloze. Men hanteert toch uiteindelijk een ander mensbeeld. Daarom zegt Comrie: 'Ter beschaming van de Neonomianen, die voorbereidingen stellen, opdat het geloof in ons gevormd zoude worden, opdat wij op ons geloof zouden geregtvaardigd worden...' 1)

Dat het geloof een gave van God is volgens het getuigenis van Efeze 2 wordt hier in de bezinning op de rechtvaardiging nauwelijks of in het geheel niet mee genomen. Comrie wordt het in zijn boek niet moe om daar bij de voortduur op te wijzen. Het is zijn intentie om het karakter van het sola gratia van alle zijden te beschermen. Het gaat hem werkelijk om de ere Gods. Daarom vervalt hij nogal eens in herhaling. Dat weet hij heel goed en daarom verdedigt hij zich tegenover de lezer: 'Ik heb mij des te breder hierover uitgelaten, dewijl ik bespeur, dat daar de Roomschen de werken eene plaats in Gods regtvaardiging zochten te geven, velen nu uit denzelfden grond het geloof als eene daad of werkzaamheid waarop, zoeken te plaatsen.' 2)

De 'Roomschen' tasten met hun aandacht voor de werken het hart van de Schrift aan en de Remonstranten en anderen met hun visie op het geloof. De één plaatst de heiliging voor de rechtvaardiging en de ander maakt God afhankelijk van de mens. Comrie gruwet van al dit geredeneer vanuit de mens. God is soeverein. Hij wordt met al dat geredeneer in Zijn God-zijn aangetast. God schenkt zodra Hij de goddeloze en

nochtans uitverkoren mens bekleedt met ‘de onmiddellijke, directe en voorafgaande’ gerechtigheid van Christus het leven. Dat was er dus voor die tijd niet. Maar hoe wordt dat nu concreet uitgewerkt in het leven van de goddeloze en nochtans uitverkoren zondaar? Binnen het denken van Comrie is er tussen de schenking van de gerechtigheid van Christus en de levendmaking geen tijdspad. Hij verwoordt het als volgt: ‘...om door de Almagtige onwederstandelijke en herscheppende invloeiing Zijner Goddelijke kracht hen te wederbaren, en alzoo het geloof in hunne harten in te werken, en hen daardoor met Christus te vereenigen in hunne krachtdadige roeping; zoodat ofschoon er een prioritas ordinis tusschen de onmiddellijke toerekening, door eene overgaande daad en de krachtdadige roeping in den tijd der minne is, daar nochtans eene simultaneitas temporis is.’ 3)

In het denken van Comrie ontdekken wij dat de toegerekende gerechtigheid, de roeping, de wedergeboorte en het geloof op het allernauwst met elkaar verbonden zijn. Je kunt het één niet zonder het ander denken en ook niet in de tijd uit elkaar leggen. Comrie houdt het in één machtige greep bij elkaar. Comrie stelt dat in de krachtig geroepen ziel het geloof als ‘...eene hebbelijkheid in de ziel...’ wordt ingestort en dat ‘...om alle indruksele, welke een ieder gedeelte van het Woord Gods maakt te ontvangen, en overeenkomstig daarmede niet alleen dadelijk werkzaam te zijn, om zoodanige uitverkorene zondaars, aan wien de gerechtigheid van Christus is toegerekend in derzelve Verbonds-vereeniging met Christus, van hunne zijde in de vereeniging met Hem te brengen en te houden, door weder werkingen, reactiones, grijpen daar naar, waartoe ze van Christus gegrepen zijn...’ 4)

Hieruit blijkt dus dat de krachtdadige roeping als effect heeft de habitus van het geloof. Tussen de habitus en het Woord legt de Heilige Geest zo'n band dat het komt tot actus. Comrie doet er alles aan om het vierde segment van de rechtvaardiging dat is de dadelijke geloofsomhelzing van de rechtvaardiging neergelegd in de belofte van het evangelie van alle kanten te belichten. Dat zou volgens de oppositie bij Comrie in het niet verdwijnen. Maar van die anti-nomiaanse trekken wil hij niet weten. En wie hem dat toch blijft verwijten, kan rekenen op veel verzet.

1) a.w. p. 148

2) a.w. p. 152

3) a.w. p. 153

4) a.w. p. 157

Par. 4 Conclusie Comrie en de rechtvaardigmaking Hierboven schreef ik dat het effect van de krachtdadige roeping nieuw leven, geloof enzovoorts is. In zijn tweede preek over de eigenschappen van het geloof heeft Comrie uitvoerig geschreven over de vierschaarbeleving. In zijn Brief komt hij daar op terug. Volgens Comrie spant de Heere in de ziel de vierschaar zodra de ziel krachtdadig geroepen en dus van dood levend gemaakt wordt. Ik zal in dit tere stuk Comrie zelf aan het woord laten. Hij schrijft: ‘... maar God spant deze vierschaar in den mensch, dat is in zijne ziel, welke van geestelijk dood, in de krachtdadige roeping geestelijk levend gemaakt wordt, en dus eene ware levendige bewustheid kan hebben van alles dat in haar omgaat, alsmede om, naar mate dat God door Woord en Geest haar aanraakt en krachtdadig bewerkt, gevoelig en levendig werkzaam te zijn.’ 1)

Opmerkelijk is dat Comrie de vierschaar laat samenvallen met de levendmaking. In die ogenblikken gebeuën er wonderlijke dingen: ‘Deze vierschaar in de consciëntie opgerigt zijnde, zoo geschieden er dingen eer de krachtdadig geroepene ontslag van zondeschuld in zich zelve ondervindt.’ 2)

Ik beluister in deze zin dat de levendgemaakte ziel bij zijn levendmaking de ervaring van de rechtvaardiging nog mist. Voor dat de ziel dat ‘ondervindt’ moeten er nog dingen ‘geschieden’. Waar doelt Comrie op? Wat moet er dan gebeuren? Comrie: ‘Het allereerste werk van God in deze gespannene vierschaar, is het werk van waarachtige overtuiging, door den Heilige Geest, de Wet van God als het middel daartoe gebruikende, en met zijn eisch en vurige bliksemstralen van vervloeking, in de ziel indringende, met zulk eene onwederstandelijke kracht van overreding, en betoog van de waarheid van alles waarover Hij den mensch overtuigt, dat alle loochening, uitvlugten, bewimpelingen of uitstellingen, hem zoo ontnomen worden, dat de mond gestopt wordt, en de mensch voor God in den dood invalt.’ 3)

Dat zijn de dingen die ‘geschieden’ in de levendgemaakte ziel voor hij het ‘...ontslag van zondesuld in zichzelf ondervindt.’ En Comrie doet in deze context een beroep op ‘...de bevinding van allen...’ De krachtdadig geroepen zondaar heeft Gods Geest ontvangen. De habitus van het geloof is aangebracht. 4)

Vervolgens gaat Gods Geest met het Woord op die habitus inwerken waardoor dingen beleefd worden die zojuist beschreven zijn. Ik krijg zo de indruk dat bij Comrie hetgeen dogmatisch, objectief bij elkaar gehouden wordt, subjectief wat uit elkaar gehaald wordt. Het is objectief waar dat de krachtdadig geroepen zondaar de gerechtvaardigde is, maar daarom is het voor hem persoonlijk nog niet waar. Hij heeft, wat hij belijdt, nog niet ondervonden. Het is Gods Geest Die hem daartoe brengt. In dat kader krijgt Gods Wet een belangrijke plaats. Zij is ‘...een tuchtmeester tot Christus...’ Zij laat de levendgemaakte niet meer los ‘...totdat wij in Christus, om zoo te spreken, zoo inkomen, dat wij voor het oog der vurige Wet als verdwijnen, en niet langer gezien kunnen worden in ons zelve staande: maar als in Christus ingegaan, die het einde der Wet is tot rechtvaardigheid van allen die in Hem gelooven.’ 5)

Zo ontstaat het volgende beeld: De krachtdadig geroepen zondaar wordt door de roeping in de gemeenschap met Christus gebracht om vervolgens die overgang 118 in Christus te beleven waarbij de Heilige Wet een belangrijke rol vervult. Het is duidelijk dat in het denken van Comrie het eenzijdige werk Gods sterk geaccentueerd wordt. De habitus en de actus van het geloof liggen in Gods hand. Of anders gezegd het geloof en het geloven. Bij de krachtdadige roeping ontvangt de ziel het geloof. De ziel is daarin volstrekt lijdelijk. Maar dat geldt ook voor het geloof.

1) a.w. p. 158

2) a.w. p. 159

3) Id.

4) a.w. p. 163 Op deze bladzijde schrijft Comrie: ‘...de ingestorte geloofshebbelijkheid, welke in de krachtige roeping in hem ingewrocht wordt...’

5) a.w. p. 159

Maar dat betekent volstrekt niet dat de geroepene die het geloof mocht ontvangen dood is en dat dat geschonken geloof dood is. 1)

Wij worden niet door een dood geloof gerechtvaardigd. Het geschonken geloof wordt door het bewerkt worden door Gods Geest ‘...terstond werkzaam...’ 2)

De uitverkoren zondaar mag er door Gods genade in delen. Niets uit hem maar alles uit Hem. Al doet Comrie zijn uiterste best om de habitus en actus van het geloof dichtbij elkaar te houden, toch rijst de vraag of het hem ook echt gelukt is. De relatie komt mijns inziens onder grote spanning te staan omdat hij het belevingselement een grote plaats geeft. Het werk van Gods Geest in het hart wordt zeer gedetailleerd beschreven. Voor de geroepene mag geloven dat zijn zonden en schuld zijn weggenomen, doorleeft de levend gemaakte en ontdekte ziel het nodige. Op een tere

zeer bevindelijke wijze 3) beschrijft Comrie het proces 4) dat de ziel doormaakt voor dat zij Christus ‘...in het Goddelijk Evangelie geoffreerd en aangeboden tot wijsheid, regtvaardigmaking, heiligmaking en volkomene verlossing...’ 5) omhelst. Comrie schrijft er heel authentiek over. ’t Is overigens wel opmerkelijk dat het soms net lijkt of hij voor zijn beschrijving steun zoekt bij Gods kinderen. Dan schrijft hij ‘...komende alles met de bevinding der heiligen overeen...’ 6)

Is dat intussen de opdracht van Gods knechten om conform de bevindingen van Gods kinderen te preken of te spreken? Krijgen Gods kinderen hier niet een te grote plaats toegewezen? Is de bevinding dan zo uniform? Dreigt hier niet een geweldige valkuil voor predikers? De valkuil om mensen te bevredigen? De rechtvaardiging is bij Comrie niet een soort extra in het leven van Gods kinderen. De rechtvaardiging van de goddeloze is geschied en daarom is er sprake van geestelijk leven. Dat de ziel die rechtvaardiging als zodanig nog niet in de beleving heeft, is van een andere orde. Maar daarom mag je nog niet zeggen dat zo’n ziel ‘voor de zaak staat’ en ‘dat de schuld nog open staat’. Comrie stelt daar dit tegenover: ‘...alle die werkzaamheden van begeerten, reikhalzen, hongeren en dorsten, en toevlugtnemen tot den Heiland, uit eene verootmoedigde gestalte, die onvoldaanheid, krankheid en kommer des harten vooronderstellen, dewijl de ziel het gevoelen harer regtvaardigmaking in haar zelve nog niet gewaar geworden is, maar schreeuwende daarnaar, meer als een hert naar de waterbeken; ja dat ik deze alle houd voor ware uitvloeiselen van het ware zaligmakend geloof en onfeilbare bewijzen, dat wij bevorens van God geregtvaardigd zijn, en niet daarna en daarop van God geregtvaardigd zullen worden, noch als dingen die het zaligmakend geloof voorgaan, opdat het in ons harte gevormd zoude worden...’? De actus van het geloof wijst de aanwezigheid van de habitus aan en dat vertelt ons dat de rechtvaardiging onmiddellijk, direct en voorafgaande is toegerekend. Zonder die geschonken rechtvaardiging waren die daden volstrekt onmogelijk. Comrie leek even uit de koers te raken toen hij in zijn Brief over de vierschaarbeleving in de consciëntie handelde. Ik doel dan op het uitgebreid stilstaan bij hetgeen in de ziel allemaal plaatsvindt voordat zij de vergeving mag ervaren. Ik wijt dit aan zijn drang om alle dingen tot in de details uit te werken. Het gevaar is dan niet denkbeeldig dat het totaalbeeld uit het zicht raakt. Als een grootmeester weet hij echter op het eind van zijn Brief zijn eerder ingenomen standpunten weer op de juiste plaats op het “schaakbord” neer te zetten. In de kern van de zaak is hij nooit zijn grondposities ontrouw geworden.

1) a.w. p. 165

2) a.w. p. 165. De relatie tussen Gods Geest Die het Woord gebruikt en de levend gemaakte ziel heeft Comrie op deze formule gebracht ‘de causa prima principalis immediata et proxima’. 3) De bladzijden die hij wijdt aan de omhelzing van Christus geschonken in de beloften van het evangelie maken mij duidelijk waarom Comrie zo geliefd was onder Gods kinderen. Bij Comrie ligt wat hij getuigt duidelijk in een kontekst. Wanneer ik de latere ontwikkelingen overdenk, kan ik maar een ding zeggen dat wat bij hem nog harmonisch dicht bij elkaar ligt uit elkaar gehaald is. Het belevingsaspect is meer en meer verzelfstandigd.

4) Bij het woord proces denken we al snel aan een gebeuren dat een chronologische volgorde kent. Toch geloof ik niet dat Comrie er een stappenplan op na hield. Tenminste ik heb dat niet uit zijn beschrijving kunnen opmaken. Wel is het zo dat de Heilige Geest het geloof dan naar dit gedeelte van de Heilige Schrift dan naar dat gedeelte heenleidt en dan activeert tot geloofsdaden. Op deze manier wil hij die tweeslag van habitus en actus vasthouden. Binnen dit kader moet mijns inziens de vierschaarbeleving geplaatst worden.

5) a.w. p. 168

6) a.w. p. 171

7) a.w. p. 170

Met de vierschaarbeleving vraagt hij in feite alleen maar aandacht voor de bijbelse notie dat de mens door het geloof gerechtvaardigd wordt. 1)

Om een voorbeeld te geven dat hij zijn grondposities niet ontrouw is geworden, haal ik iets aan uit hetgeen hij geschreven heeft over het geloof in het kader van de rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie. Comrie laat ik nu aan het woord over de positie van het geloof: 'Een aannemend middel, namelijk: onze regtvaardigmaking in de baarmoeder der belofte des Evangelies leggende voor een ieder die gelooft, zoo komt de Heilige Geest, die het geloof zelf inwerkt, en maakt dat werkzaam, om Christus en Zijne gerechtigheid en genoegdoening, aan te nemen en te omhelzen, met eene bijzondere toe-eigening daarvan aan ons voor ons persoon.' 2)

Uit zo'n zin blijkt duidelijk dat hij de habitus en de actus van het geloof in een greep bij elkaar houdt en niet van elkaar scheidt. Ik geloof dat ik niet te veel zeg dat dit later onder zijn volgelingen wel gebeurd is met alle verdrietige gevolgen. Ik denk dan met name aan de vierschaarbeleving. Sommigen hebben daar helaas een visionair gebeuren van gemaakt. Ik ben dat bij Comrie niet tegengekomen. In mijn weergave van het denken van Comrie heb ik Comrie zelf uitvoerig aan het woord laten komen. Dat heb ik met opzet gedaan. Ik wil hem zoveel als mogelijk is recht doen. Vandaar dat ik hem de ruimte wil geven om zich uit te spreken. Comrie was een complexe theoloog. Aan de ene kant ontmoet je een teer besnaarde diep bevindelijk prediker die het geloofsleven op een authentieke en bekwame wijze wist te tekenen. 3)

Aan de andere kant is er de filosofisch geschoolde denker die zijn ratio losliet op de geloofsleer met de bedoeling om te komen tot een denkstructuur waardoor de remonstrant voorgoed buiten de deur werd gezet. Als geen ander heeft hij het gevaar van het remonstrantse denken onderkend. Dat is denk ik ook zijn grote verdienste geweest. Het is wel frappant dat hij in zijn preken de filosofenmantel aflegt zonder aan zijn ingenomen grondposities ontrouw te worden. Ook bij Comrie is de rechtvaardiging van de goddeloze het leerstuk waarmee de kerk staat of valt. Luther en Calvijn hadden deze machtige boodschap in alle vrijmakende en bevrijdende kracht mogen verkondigen. Comrie heeft niet anders gewild. Hij geeft daar in zijn geschriften ook gedurig uiting aan. Het was zijn diepste intentie om schouder aan schouder te staan met deze mannen Gods. Ik twijfel geen ogenblik aan de integriteit van Comrie. Toch heeft hij in de ontmoeting met het remonstrantse denken stappen genomen die de reformatoren net niet hebben genomen. Calvijn liet zich overweldigen door het Bijbels getuigenis. Het Woord Gods had de overhand. Comrie wilde ook graag een Schrifttheoloog zijn. De ere Gods woog hem zwaar. Toch mis je bij hem dat spontane dat Calvijn zo sprankelend maakt. De angst voor het remonstrantisme zat er bij hem te diep in. Vandaar die ingehouden toon bij hem, met name in zijn dogmatisch getinte geschriften. De drang naar systematisering bracht hem ertoe om bij cruciale tekstgegevens te offeren op het altaar van de logica. Ik denk in dit verband aan zijn verbondsleer. Voor Comrie staat het vast dat het verbond der genade alleen opgericht is met Gods uitverkorenen. Verbond en verkiezing vallen hier eigenlijk samen. Daarachter staat de persoon en de arbeid van Christus. Hij is immers het Hoofd van het genadeverbond. Het een hangt met het ander samen. En in zijn uiterste consequentie doorgedacht is het ook zo. De uitverkorenen zullen de vrucht van Christus arbeid ontvangen en zeker zalig worden. Maar daarmee is de spanning van de Schrift weg. Calvijn laat ons zien dat het Schriftgetuigenis op gespannen voet staat met onze logica. Daarom laat hij in zijn commentaren op de Heilige Schrift en in zijn Institutie de verkiezing functioneren binnen de bedding van het verbond der genade. Het aanbod van genade komt tot allen. Gemeend!

- 1) a.w. p. 182
- 2) a.w. p. 186
- 3) De Reuver (1992, p. 316).

In een voetnoot las ik een reactie van De Reuver op de preken van Comrie. Hij schrijft daar: ‘Wel merken wij op dat Comrie, met name in zijn Eigenschappen, doorgaans alle scholastische scherpzinnigheid achterwege laat en momenten kent van diep-pastorale nabijheid. Op zulke momenten blijkt de invloed van de preken van de Erskine’s – de ‘Erzkienen’ noemt hij ze -, ‘welk ik ten meestendeel in myn jeugt gehoort hebbe, en de substantie nog onthoude’ (Brief, 35). Wie zou de Heere van onwaarachtigheid willen betichten. Binnen dit Bijbelse kader functioneert de Heilige Doop. Wat heeft de Reformatie daar rijk van getuigd.

Het prachtige Doopformulier legt er getuigenis van af. Niet alleen Jacob droeg het teken en zegel van Gods verbond maar ook Ezau. Ook tot hem kwamen de beloften Gods. Maar hij heeft ze in ongeloof niet omhelsd. Wanneer ik strak vanuit de verkiezing ga redeneren is wat zojuist gezegd werd dwaasheid. Met Ismaël, Ezau en anderen is geen verbond der genade opgericht. De logica laat dat niet toe. Daarom kan binnen dit denkkader het aanbod van genade niet werkelijk functioneren. De verkiezing beheerst het aanbod. Slechts tot de verkorenen komt het aanbod. De verkorenen zijn degenen die bij zichzelf de kenmerken van de verkorene aantreffen. De beker wordt wel eerst erg heet gemaakt voor hij aangeboden wordt. Comrie wil staan in de traditie van Calvijn. Hij wil geen millimeter van hem wijken. Uit zijn werk is gebleken dat hij naar zijn gevoel ook werkelijk geen millimeter van Calvijn was afgeweken. En inderdaad is Comrie ook niet van Calvijn afgeweken. Alleen heeft hij niet de héle Calvijn in zijn denken meegenomen. Comrie heeft de verkiezingslijn van Calvijn opgepakt en gemaakt tot zijn vertrekpunt voor zijn denken.

De breedte van Calvijn is daarmee verloren gegaan. In de geschriften van Comrie komen wij een 'comriaanse' Calvijn tegen. Comrie laat in zijn strijd met de remonstranten de bijbelse spanning los en dompelt zich in de serene rust van het gesloten denksysteem. Niet uit gemakzucht. Verre van dat. Hij heeft zijn machtig denkvermogen uitgeput om de soevereiniteit Gods veilig te stellen. Daarom trok hij zich terug in de eeuwigheid om van daaruit het tijdsgebeuren rationeel te doorlichten. God ontvouwt Zijn raad en daad in de tijd. Bij Comrie ligt alles vast. De tijd is volstrekt ondergeschikt aan de eeuwigheid. Alle dynamiek is binnen dit concept uitgebannen. Nooit kan de tijd invloed uitoefenen op de eeuwigheid. De eeuwigheid staat als een stomp over de tijd heen. Calvijn kent in zijn theologie deze concentratie op de eeuwigheid niet. Daarom is zijn theologie veel opener, breder. Ik zou willen zeggen Bijbels.

Dit laatste zeg ik niet om Comrie te beschadigen. Comrie wilde ook niets liever dan God helemaal aan het Woord laten. Toch is het anders. Waar Calvijn in zijn denken voor het geheimen van de eeuwigheid is blijven staan is Comrie doorgegaan. Comrie is verder gegaan op een denklijn van Calvijn en is gaan construeren. Dan blijkt dat Comrie opvallend veel weet van hetgeen er in de eeuwigheid allemaal heeft plaatsgevonden. In de eeuwigheid zijn de beslissingen gevallen. De Zoon is als het Lam Gods van voor de grondlegging der wereld geslacht. De Zoon als het Hoofd van het verbond der genade draagt de zonden en de schuld van Zijn uitverkoren bruid. Een bruid die Hij uit de handen van Zijn Vader heeft ontvangen. Deze bruid zal in de tijd gaan delen in hetgeen haar Bruidegom voor haar tot stand heeft gebracht. Met klem benadrukt Comrie dat die bruid net als ieder ander in zonden ontvangen en geboren is. Dood in de zonden en misdaden. Zij heeft geen geloof. Zij is enkel ongeloof; zij is een

goddeloze. Maar in het uur der minne ontfermt de Heere Zich over haar. De verkiezing wordt in deze ogenblikken geëffectueerd. De ziel ontvangt restloos de gerechtigheid van Christus. Zij is nu levend gemaakt. Of anders gezegd zij is wederom geboren. Het geloof is haar geschonken, de habituele genade. Dankzij die geschonken gerechtigheid zijn er al die schone weldaden. Goed beschouwd gaat bij Comrie de gerechtigheid aan het geloof vooraf. De goddeloze wordt gerechtvaardigd opdat hij gelooft. Binnen deze optiek kan er geen sprake van zijn dat er eerst geloof zou zijn. Waar zou dat geloof vandaan moeten komen? De rechtvaardiging is toch niet uit de werken. Zo zou het zijn als er eerst sprake was van geloof. Zo spreken de remonstranten. Zij hebben daarmee de ziel uit de rechtvaardiging van de goddeloze gehaald. Nee, eerst de habituele genade in het uur van de wedergeboorte geschonken en daarna de actus. En dat laatste is voor Comrie van zeer grote betekenis. Zo zelfs dat Comrie getuigt dat de rechtvaardiging bij actus haar volkomenheid ontvangt. Daarom mogen we nooit, willen we Comrie rechtdoen, de actus losmaken van de habitus. In het denken van Comrie speelt het woordenpaar habitus - actus een sleutelrol. Zo moet ik het laten staan. Eerst moet er sprake zijn van een hand wil er van een actus gesproken kunnen worden. De ziel heeft de gerechtigheid van Christus bij de levendmaking op een lijdelijke wijze ontvangen. De levendgemaakte ziel zal vervolgens door het geloof de aangeboden Zaligmaker in de beloften van het Evangelie omhelzen. Het Woord doet hier dus volop mee. Comrie werkt dit uit in de vierschaarbeleving in de consciëntie. Dit gegeven is later in de negentiende eeuw in de gezelschapskringen breed uitgewerkt. Ik heb de indruk dat binnen deze kringen de vierschaarbeleving een visionair gebeuren is geworden. Daarmee bedoel ik te zeggen dat de rechtvaardiging hier een ervaring is geworden die nagenoeg losstaat van het omgaan met de Heilige Schrift hoewel bepaalde Schriftwoorden een rol spelen. Verreweg de meeste van Gods kinderen maken deze bijzondere ervaring niet mee. Vandaar dat de leer van de rechtvaardiging van de goddeloze uit beeld raakte en binnen deze kringen er een concentratie kwam op de wedergeboorte. 1)

De rechtvaardiging werd als een 'extra' gezien. Niet langer meer als het leerstuk waarmee de kerk staat of valt. Dat werd van lieverlede het leerstuk van de wedergeboorte. Dat leidde ertoe dat de aandacht in de prediking werd verlegd van het extra nos naar hetgeen in nobis plaats vond. Zo ligt het niet bij Comrie. Hij beschrijft die vierschaarbeleving zo gedetailleerd en uitvoerig om het actus-karakter van het geloof te benadrukken. Hij werd immers van antinomianisme verdacht. Hij gruwde van zo'n verdachtmaking. Hij wilde onder geen beding een lans voor die onbijbelse visie breken. Voor de anti-nomianen stond het vast dat de rechtvaardiging betekende dat de ziel bewust werd dat hij gerechtvaardigd was. Tegen die bewustwordingsleer verzette Comrie zich fel.

Daarom beklemtoont Comrie de noodzaak van de rechtvaardiging door het geloof geactualiseerd in de metafoor van de vierschaarbeleving in het geweten. Deze rechtvaardiging wordt door Gods kinderen beleefd in het ogenblik dat zij Christus door het geloof omhelzen. Comrie weigert hier in stadia te denken. Habitus en actus mogen niet uit elkaar getrokken worden. Wel is er eerst sprake van een lijdelijke rechtvaardiging in het uur van de levendmaking. Dan vindt er de toerekening van de gerechtigheid van Christus plaats. Maar daarop volgt onmiddellijk de actus van het geloof. In dit kader gaan de beloften functioneren. Het rusten op de beloften is geen station in het geloofsleven dat Gods kind op een zeker ogenblik achter zich laat. Wie zo denkt en spreekt of preekt vindt Comrie niet aan zijn zijde. Bij de rechtvaardiging in het geweten werkt Gods Geest er op aan dat Gods kind door het geloof houvast krijgt aan de beloften. In die beloften presenteert Zich Christus met al Zijn weldaden.

Om de zwakken in het geloof te bemoedigen hanteert hij de syllogismusmethode. Hij somt dan een aantal kenmerken op waar die zwakken zich aan kunnen toetsen. Na herkenning mag hen verkondigd worden dat die beloften voor hen zijn. Dit is de middellijke verzekering. Comrie kent ook de onmiddellijke verzekering. Dat gebeurt als de ziel door Gods Geest zich restloos mag verlaten op de beloften.

1) De Reuver (1992, p. 317). In de Nadere Reformatie zie je duidelijk de tendens komen om de aandacht op de wedergeboorte te richten. En dat ten koste van de rechtvaardiging. In de negentiende eeuw kom je het onder invloed van de gezelschappen in een zeer geconcentreerde vorm tegen.